

TAŞTAKİ TÜRKLERİ OKUMAK

PROF. DR. ALPASLAN CEYLAN*

Herhangi bir milletin tarihi incelenirken, o milletin yaşamış olduğu coğrafya ve üzerindeki toprakların siyasi ve kültürel yönleri anlaşılırken, Türk Tarihi denilince, bir topluluğun belirli bir coğrafyadaki tarihi anlaşılmaz. Türk adını taşıyan özel adlarla anılan Türk topluluklarının çeşitli coğrafyalarda ortaya koyduğu tarihlerin bütünü anlaşılmaktadır. Türk tarihini incelerken iki nokta göz önünde tutulmalıdır. Birincisi; Türklerin dağınık bir şekilde yaşamalarından dolayı aynı zaman dilimi içerisinde tarihlerini bir bütün olarak ele almak oldukça zordur. İkincisi ise; milletlerin tarihleri vatan topraklarının çevresinde gelişirken Türk milleti tarihlerini çok çeşitli coğrafyalarda oluşturmuştur.

Farklı coğrafyalarda yaşama bölünmeyi de kaçınılmaz kılmıştır. Türklerin bir kısmının yerleşik hayata geçmesi Türk toplulukları arasında siyasi, ekonomik ve kültürel yönden birbirlerinden ayrılması sonucunu doğurmuştur. Bir kısım Türk toplulukları buldukları coğrafyada iktidarın zirvesine çıkmışlardır. Aynı zaman diliminde farklı coğrafyalarda büyük devletler kuran Türk toplulukları bulunması

* Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

Tarihçiler, Türklerin anayurdunu Çin kaynaklarına dayanarak Altay dağları olduğunu ifade etmektedirler. Sanat tarihçileri, kuzeybatı Asya sahasının, kültür tarihçileri Altay-Kırgız bozkır sahasının veya Baykal Gölünün güneybatısının, etnologlar İç Asya'nın kuzey bölgelerinin, antropologlar Kırgız bozkırı - Tanrı Dağları arasının, bazı dil bilimciler ise Altayların veya Kingan Dağlarının doğu ve batısının Türklerin anayurdu olması gerektiğini ileri sürmüşlerdir. Bölgede yapılan dil araştırmaları da Altay-Ural Dağları arası ile Hazar Denizinin kuzey ve kuzeydoğu bozkırlarının Türklerin anayurdu olması gerektiğini ortaya koymuştur.

Türklerin dünya tarihinde derin izler bırakmasını sağlamıştır.

Türk tarihini incelenmesinde önemli hususlardan bir tanesi de yazılı tarihten önceki Türk kültür tarihinin arkeolojik kaynaklarına yeni bakış açıları getirmek olmalıdır.

Tarihçiler, Türklerin anayurdunu Çin kaynaklarına dayanarak Altay dağları olduğunu ifade etmektedirler. Sanat tarihçileri, kuzeybatı Asya sahasının, kültür tarihçileri Altay-Kırgız bozkır sahasının veya Baykal Gölünün güneybatısının, etnologlar İç Asya'nın kuzey bölgelerinin, antropologlar Kırgız bozkırı - Tanrı Dağları arasının, bazı dil bilimciler ise Altayların veya Kingan Dağlarının doğu ve batısının Türklerin anayurdu olması gerektiğini ileri sürmüşlerdir. Bölgede yapılan dil araştırmaları da Altay-Ural Dağları arası ile Hazar Denizinin kuzey ve kuzeydoğu bozkırlarının Türklerin anayurdu olması gerektiğini ortaya koymuştur.¹

Türk Dünyasının Coğrafyası

Türk Dünyasının çok büyük bir kısmı Ön Asya ile Orta Asya'da yer alırken küçük bir bölümü Avrupa'da yer almaktadır. Türk Dünyası yeryüzü üzerinde Ekvatora göre kuzey yarım kürede, baş meridyene göre de, doğu yarım kürede yer almaktadır. Matematik konum olarak yaklaşık 20° Doğu (Balkanlar), 90° Doğu (Turfan Havzası) boylamları ile 35° Kuzey (Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti), 55° Kuzey (Kazakistan) enlemleri arasında yer almaktadır. Yaklaşık dikdörtgene yakın bir yapısı bulunmaktadır. Türk Dünyasının toplam yüzölçümü 10,5 milyon km²'yi bulmaktadır ki, bu da Avrupa kıtasının yüzölçümünden fazladır.

Türk Dünyası kuzeyde Rusya Federasyonu, doğuda Arap ülkeleri, batıda Avrupa ülkeleri ile sınırlıdır. Türk ülkelerinin bütünü orta kuşakta yer almaktadır. İklim özellikleri bakımından toprakları tarım ve hayvancılığa elverişlidir. Doğu ve Batı Türkistan'ın alçak yaylalarıyla ve geniş ovaları tarıma elverişli alanları oluşturur. Buraların geçim kaynağını tarım oluşturmaktadır. Yine Azerbaycan'da ve Anadolu'da yer alan ovalar ve alçak yaylalar tarım sahalarını oluşturmaktadır. Orta Asya'nın dağlık sahalarında ve bozkırlarında geçim kaynağını hayvancılık oluşturmaktadır. Kafkaslarda, Azerbaycan'da ve Anadolu'nun dağlık kesimlerinde de hayvancılık ön planda yer almaktadır. Coğrafi birliktelikten de anlaşıldığı üzere Türklerin yaşadıkları yerler arasında uzak mesafeler olmasına rağmen hayat tarzları arasında bir birliktelik bulunmaktadır.²

Orta Asya'da yüksekliği yer yer 7000 m'yi aşan sıradağlar genellikle Alp – Himalaya dağ kuşağı içerisinde yer alır. Orta Asya'da geniş bozkırlar ve çöllerin yer aldığı geniş düzlükler ile dağların arasında kalan büyük çukur sahalar ve göller bulunmaktadır. Orta Asya'da üç büyük kapalı havza vardır. Batıda Hazar Denizi, Balkaş Gölü, doğuda Altay ve Tanrı Dağları arasında Çungarya, Tanrı ve Altay-Karakurum Dağları arasında tarım havzalarıdır.

Türk dünyasının önemli akarsuları bulunmaktadır. Bunlardan Orta Asya'da Aral Gölüne dökülen Ceyhun (Amu Derya) ile Seyhun (Sri Derya) tarım havzasını sulayan Tarım Nehri, Kazakistan'da İrtiş Nehri, Ön Asya'da Anadolu'dan doğup Mezopotamya'yı sulayan Fırat, Dicle ile Orta Anadolu'ya hayat veren Kızılırmak, Doğu Anadolu'dan doğup İran Azerbaycan geçip Hazar Denizine dökülen Aras, yine Anadolu Çoruh ve Kura Nehirleri sayılabilir.

Orta Asya'da Aral, Balkaş, dünyanın en yüksek ikinci gölü Isık Göl ile dünyanın en büyük gölü olan Hazar yer almaktadır. Ayrıca çok sayıda küçük göller bulunmaktadır. Anadolu'da ise Van Gölü ve Tuz Gölü'nün yanı sıra çok sayıda küçük göl vardır. Ayrıca İran'da bulunan Urmiye Gölü ile Ermenistan'da yer alan Gökçe (Sevan) Gölü sayılabilir.

Orta Asya'da yüksek sıradağlar bulunmaktadır. Pamir dağlarının uzunluğu 800 km olup, yüksekliği 5000–7000 m arasında değişmektedir. Pamir dağlarının en yüksek tepesi 7495 m'dir. Güney kanatta uzanan güneydoğu bölümünde Himalaya ve Karakum, güneydoğu bölümünde Hindikuş ve Kuzeydoğusunda Tanrı Dağları uzanır. Tanrı Dağları Kırgızistan ile Doğu Türkistan arasında 1500 km uzunluğundadır. Tanrı dağlarının 4000 m'den yüksek kesimleri buzullar ile kaplıdır. Tanrı Dağlarının en yüksek tepesi ise 7439 m'dir. Kafkas Sıradağları Karadeniz ile

Hiç şüphesiz Türk Kültürünün merkezi Orta Asya'dır. Bütün bilim adamları bu konuda hem fikirdir. Türklerin Orta Asya'da oluşturdukları zengin kültürleri batıya doğru yapmış oldukları seferlerle götürmüş olduklarını görmekteyiz. Yani Türkler, Türk Kültürünü yayılmış oldukları coğrafyalarda yol ve yön gösterici olarak kullanmışlardır. Türk boyları kuzeyden güneye, doğudan batıya doğru ilerlerken, madencilik, dokumacılık, hayvancılık, dericilik ve at binicilik gibi kültür kazanımlarını da beraberlerinde taşımışlardır.

Hazar Denizi arasında kuzeybatı ve güneydoğu doğrultusunda uzanır. Büyük Kafkasların 1300 km uzunluğa sahip olup yüksekliği 2000 m'nin altına düşmez. Kafkas Dağlarının en yüksek tepesi Elbruz 5642 m'dir. Anadolu'nun en yüksek dağı Ağrı Dağıdır. Ağrı Dağının yüksekliği 5137 m'dir. Anadolu'da Toros Dağları önemli sıradağlardandır. Türkiye'nin Akdeniz kıyılarına paralel olarak uzanır. Toros dağlarının en yüksek tepesi 3767 m ile Kızılkaya zirvesidir. İran coğrafyasında Zağros Dağları bulunmaktadır. Zağroslar İran'ın Irak sınırından Basra Körfezinin güneyine kadar uzanır. Zağros Dağlarının uzunluğu 1500 km olup en yüksek tepesi 5098 m'dir.

Türk Dünyasının nüfusu bağımsız, bağımlı ve diğer ülkelerde yaşayanlarla birlikte 300 milyonu bulmaktadır. Bu nüfus içerisinde % 60'ı bağımsız Türk ülkelerinde, % 22,3'ü bağımlı ülkelerde, % 16'sı başka ülkelerde, %1,5 ise diğer ülkelerde yaşamaktadır. Türk Dünyasının % 54,8'i şehirlerde yaşamaktadır. Şehirleşmenin en yüksek olduğu ülke ise % 66,3 ile Türkiye'dir.³

Türk Kültürünün Erken Evreleri

Hiç şüphesiz Türk Kültürünün merkezi Orta Asya'dır. Bütün bilim adamları bu konuda hem fikirdir.⁴ Türklerin Orta Asya'da oluşturdukları zengin kültürleri batıya doğru yapmış oldukları seferlerle götürmüş olduklarını görmekteyiz. Yani Türkler, Türk Kültürünü yayılmış oldukları coğrafyalarda yol ve yön gösterici olarak kullanmışlardır. Türk boyları kuzeyden güneye, doğudan batıya doğru ilerlerken, madencilik, dokumacılık, hayvancılık, dericilik ve at binicilik gibi kültür kazanımlarını da beraberlerinde taşımışlardır.

Arkeolojik kazılardan Orta Asya'da insanların Paleolitik çağdan başlayarak yaşam sürdürdüklerini anlamaktayız.⁵ İnsanlar, Paleolitik çağda mağaralarda ve kaya altı sığınaklarında yaşamışlardır. M.Ö. 5000'lerde başlayan ve geçiş dönemi olarak ta kabul edilen Mezolitik Çağda insanlar, genellikle ormanlık alanlarda yaşıyor ve basit silahlarla avcılık yapıyorlardı.⁶ Mikrolit alet yapan bu çağ insanı, avcılık ve balıkçılık ile geçiniyorlardı. Doğadaki bitkilerden faydalıyor ve bazı küçükbaş hayvanları evcilleştiriyorlar, bazı hayvanlara ise kutsallık atfediyorlardı. Bu dönemdeki Orta Asya'daki en önemli kültürlerden bir tanesi de Anav kültürüdür.

Anav Kültürü

1904 yılında Pampelly'in başkanlığında Anav'da yapılan kazı çalışmaları, Türkmenistan Eskiçağ tarihini aydınlatmıştır.⁷ Anav'da ve Gün orta tepelerinde kazı çalışmaları yapılmıştır. Demirkazık Tepesi, Anav I ve Anav II, Gün ortası Tepesi ise Anav III ve IV olarak adlandırılmıştır. Anav I ve Anav II, Mezolitik Çağ'a yerleştirilmiş, Anav II ve IV ise Demir Çağına yerleştirilmiştir.⁸ M.Ö. 4000-1000 yılları arasına tarihlendirilen bu kültür insanı, güneşte kurutulmuş tuğladan evler yapmıştır. Anav insanı çiftçilik ve hayvancılıkla geçimini sağlıyordu. At, koyun ve sığır evcilleştirilmiş ve besleyicilik yapılmaya başlanmıştır. Anav Kültürü bölge için stratigrafik bilgi veren önemli bir merkezdir. Daha sonra 1950'li yıllarda B. T. Kuftin ve M. Masson tarafından Namazgâh'ta yapılan kazılarda bu stratigrafi kullanılmıştır. Namazgâh I ve IV ile Anav Kültürü aynı çağa denk gelmektedir. Kısaca Namazgâh da Anav Kültürünün bir yerleşkesidir. Bu kültürde insanlar arpa ve buğdayı dibeklerde öğütmüş, un ve ekmek yapmıştır. Aynı zamanda madeni işlemler ve çeşitli süs eşyaları yapmışlardır. Anav Kültürü yaklaşık, 3000 yıl sürmüş Hazar Denizi'nden Hindistan'a ve Mezopotamya'ya kadar yayılmıştır.⁹ Anav Kültürünü yaratan topluluğun hangi millet olduğu tespit edilememiştir. Ancak bazı bilim adamları bu kültürü, Erken Türk Kültürü olarak kabul etmektedirler.¹⁰ Anav Kültürü aynı zamanda Türk Kültürünün ana unsuru olan atın görüldüğü kültür olması sebebiyle de önemlidir.

Afanasyevo Kültürü

M.Ö. III. Binde Ural Altaylarda ortaya çıkan önemli bir kültür de Afanasyevo kültürüdür. M.Ö. 3000-1700 tarihleri arasında Abakan bozkırlarında ortaya çıkmıştır. İsmi önemli buluntu yeri olan Afanasyevo'dan almaktadır. Bozkır yaşantısının karakteristik özelliklerini göstermektedir. Bu kültür, Altay Dağları'ndan Volga Nehri'ne kadar geniş bir alana yayılmıştır.¹¹ Afanasyevo Kültürü M. O. II. Binde de varlığını sürdürmüştür. Madeni işleyen Afanasyevo insanı, bakırdan bizler, bıçaklar, küpeler ve çeşitli maden işlemeli aletler yapmışlardır. Keramikte ise tek

renkli çanak çömleğin yanı sıra kırmızı ve beyaz renklerle süslemeli basit çömlekler üretmişlerdir.¹² Kemikten iğneler ve çakmaktaşıdan yapılan ok uçları bu kültüre ait önemli verilerdir.

Afanasyevo insanının geçimini tarım ve hayvancılıkla sürdürdüğü anlaşılmaktadır. Özellikle ilkel tarıma geçilmesi Afanasyevo insanının kültürel anlamdaki en büyük başarısıdır. Afanasyevo kurganlarında at ve koyun kemiklerinin ilk defa aynı anda ortaya çıktığı görülmüştür. Eski Türklerin toplumsal hayatının önemli bir parçasını oluşturan at ve koyunun bir arada bulunması, Türk kültür tarihi açısından son derece önemlidir.¹³

Andronovo Kültürü

Afanasyevo Kültürünün devamı olarak kabul edilen Andronovo kültürü, M.Ö. 1700-1200 yılları arasında varlığını sürdürmüştür. Bu kültür, Altay Dağları'nın güneyinden Yenisey'e, Tanrı Dağlarından Ural Nehrine kadar geniş bir coğrafyaya yayılmıştır. En önemli buluntu veren yerleşim alanı Minusinsk Havza'sıdır.¹⁴ Andronovo Kültürünü oluşturan insanların: "beyaz tipte" atlı savaşçı bir kavim olan Türklerin atalarının yaratmış olduğu tahmin edilmektedir.¹⁵ Göçebe ve savaşçı bir kavim olan Andronovo Kültürünün taşıyıcıları M.Ö. 1700'lerden sonra yavaş yavaş Orta Asya'ya egemen olmuşlardır. Andronovo Kültürü madencilikte oldukça ileri bir seviyeye gelmiştir. Metal oksit cevherini çok kullanmışlar, madeni silahların yapımında balçıktan ve taştan yapılmış kalıplar yapmışlardır. Kurganlardan çıkan buluntular arasında tunçtan ve altından yapılmış süs eşyaları yer almaktadır. Altın ve tunç eşyaların ilk örneklerine Andronovo kültüründe rastlanmaktadır. Andronovo insanı keramik eşya yapımında oldukça maharetlidir. Çanak çömlek yapımında geniş ağızlı, düztabanlı, kulpsuz ve süslü çömlekler tercih edilmiştir. Ayrıca kemik ok uçları ve iğneler, hançerler, baltalar yapmışlardır. Hayvancılıkta gelişme kaydeden Andronovo insanı at ve koyun yanında deve ve sığır gibi hayvanları da beslemeye başlamışlardır. Andronovo kültüründen faydalanan bir milletin de Çinliler olduğu bilim adamlarınca ileri sürülmüştür. Bu tezde ifade edildiği gibi Çinliler, Tunç yapımını Türklerin atası olarak kabul edilen Andronovo kültüründen öğrenmişlerdir.¹⁶

Andronovo Kültürü, Hun devrine hatta Göktürk Devleti'nin egemen olduğu zamana kadar devam etmiştir. Bu kültürden başlayarak Hun ve Göktürklerle beraber kurgan geleneği devam etmiştir. Bu kültürde üretilen ok, yay, kılıç ve baltalar tipik özellik göstermektedirler. Bu kültürde at sadece binek hayvanı olarak kullanılmamış, aynı zamanda etinden de faydalanılmaya başlanmıştır. Andronovo

kültürü organik olarak Kimmerlerin temsilcisi olan Srubna Kültürü ile de bağlantılıdır.¹⁷

Karasuk Kültürü

Orta Asya bozkırlarında bu dönemden sonra, “Geç Andronovo Kültürü” devam etmiştir. Indo-Avrupalılar’ın göçebe olarak kuzeye yayılmalarıyla beraber M.Ö. I. Bin’e doğru Andronovo kültürü son bulmuştur. Bundan sonar ise Karasuk Kültürü devam etmiştir.

Yenisey Nehrine katılan Karasu Irmağı çevresinde ortaya çıkan bu kültür, M.Ö. 1700-1200 yılları arasında varlığını sürdüren Andronovo kültürünü devam ettirmiştir.¹⁸ Karasuk Kültürü, Orta Asya, Altaylar ve Uzak Doğu bölgelerinde varlığını sürdürmüştür. Karasuk Kültüründe maden en iyi şekilde işlenmiştir. Bakıra arsenik ve kalay karıştırılarak metalin kalitesi yükseltilmiştir. Hayvancılığa önem veren Karasuk insanı, koyun yapağını dokuyarak kendisine elbise yapmasını becermiştir. Ayrıca eski Türk hayatının vazgeçilmezi olan dört tekerlekli arabalar ve keçeden yapılan “derme” çadırlar Karasuk Kültüründe ilk defa ortaya çıkmıştır.¹⁹ Bu kültürde öteki dünya inancının olduğu ve ölümlerin yanına yiyecek koymak gibi adetlerin var olduğu da bir gerçektir.²⁰

Tagar ve Taştık Kültürü

Tagar Kültürü, Karasuk Kültürünün yavaş yavaş ortadan kalkmasından sonra Abakan ve Minusinsk bölgesinde M.Ö. 700’lü yıllarda ortaya çıkmıştır. Tagar ve Taştık kültürünün insanları otağ şeklinde ağaçtan basit evler yapmışlardır. Çadırlarda olduğu gibi evlerin ortalarında da ocak kurmuşlardır. Evlerin tepelerinde ise evlerden çıkan dumanın çekilmesi için duman delikleri yapmışlardır. Ahşap evlerden oluşan obaların

Tagar Kültürü, M.Ö. 300 yıllarından sonra Taştık Kültürü olarak yeni bir gelişme sürecine girecektir. Bu kültüre ait birçok kaya resimleri panosu bulunmuştur. Ayrıca Taştık Kültürüne ait kurganlardan çıkarılan küçük hayvan heykelleri ile çeşitli hayvanların üzerinde yer alan geyik, at, kurt, boğa, kaplan, pars ve dağ keçileri Türk Kültürünün özelliklerini yansıtmaktadır. Bu kültürü meydana getiren kavmin Türklerin atası olduğu görüşü bilim dünyasınca kabul görmektedir.

etraflarını ise ağaç kütükleri ve dalları ile çeviriyorlardı.²¹ Tagar Kültürüne ait tunçtan yapılmış aynalar, bıçaklar, hançerler, altın ve tunç tokalar, taslar, bilezikler, küpeler ve çok sayıda ok uçları bulunmuştur. Eşyalar üzerinde işleme olarak görülen hayvan başlı motifleri'' hayvan üslubunun temelini oluşturacaktır.²²

Tagar Kültürü, M.Ö. 300 yıllarından sonra Taştık Kültürü olarak yeni bir gelişme sürecine girecektir. Bu kültüre ait birçok kaya resimleri panosu bulunmuştur. Ayrıca Taştık Kültürüne ait kurganlardan çıkarılan küçük hayvan heykelleri ile çeşitli hayvanların üzerinde yer alan geyik, at, kurt, boğa, kaplan, pars ve dağ keçileri Türk Kültürünün özelliklerini yansıtmaktadır. Bu kültürü meydana getiren kavmin Türklerin atası olduğu görüşü bilim dünyasında kabul görmektedir.²³

Kaya Resimlerindeki Türkler

Orta Asya'da Paleolitik çağdan itibaren görülmeye başlanan Kaya resimleri, (Petroglifler), kaya yüzeylerine veya mağaraların iç kısımlarına yapılmıştır. Paleolitik çağdan günümüze gelen önemli miraslarımızdan birisi de hiç şüphesiz kaya resimleridir. Orta Asya'da yapılan araştırmalarda Paleolitik çağa ait yerleşmelerde av sahneleri veya hayvan tasvirleri tespit edilmiştir. Yukarı Lena'da Şişkin Kayası üzerinde vahşi at resimleri tespit edilmiştir. Orta Asya'daki bilimsel çalışmalar sırasında Mezolitik merkezler bulunmuştur. Bu merkezlerde yapılan incelemelerde kaya resimlerine rastlanmıştır. Özellikle Geç Mezolitik Çağ'a ait Sakta (Shaktha) mağarasında boyayla yapılmış duvar resimleri büyük önem taşımaktadır. Bu resimlerde yaban domuzu, yak ve oklar tespit edilmiştir. Ayrıca Güney Özbekistan'daki Zaraut Kaman kaya altı barınağında av sahneleri bulunmuştur. Av sahnelerini özellikli kılan ise ilk kez köpeğin yardımcı eleman olarak kullanılmasıdır. Moğolistan'da Neolitik Çağ'a tarihlenen Candaman kaya resimleri tarihe ışık tutacak niteliktedir. Orta Asya'da Kalkolitik Çağ ile birlikte pek çok merkezde kaya resimlerine rastlanmaktadır. Bu kaya resimleri daha sonraki dönemlerde Hun ve Göktürklerle kadar uzanacaktır.²⁴

Kazakistan'da Karadağlar da tespit edilen kaya resimleri Mezolitik ve Erken Neolitik Çağ'a aittir.²⁵ Kırgızistan'da ortaya çıkarılan Saymaltaş Vadisi'ndeki kaya resimleri önemlidir. Saymaltaş Vadisi, 3500-4000 m. yükseklikte yer almaktadır. Güney-kuzey yönünde yaklaşık 7 km. boyunca uzanan bir vadiye belgelenmiş 10 bin taşın üzerinde 100 kaya resmi bulunmaktadır. Dünyanın hiçbir yerinde bu kadar zengin bir kaya resmi bölgesi yoktur.²⁶ Türkmenistan'ın güneyinde yer alan Ulu Bezeli Dere'de boya bezemeli kaya resimleri de çok önemlidir.²⁷

Doğu Anadolu Bölgesi'nde ise Adıyaman, Kars, Van ve Hakkâri Bölgesi'nde çok sayıda mağara ve kaya resimleri bulunmaktadır. Bu konuda geniş bilgi sunulacaktır.

Kaya resimlerinin Milattan Önceki örneklerinde belli bir sanat üslubu yoktur. Ancak yavaş yavaş bir üsluba doğru gelişme söz konusudur. Orta Asya'daki örneklerin bir kısmında erken dönem Türk Sanatının önemli sanat üslubu olan hayvan üslubu bulunmaktadır. Kaya resimlerinde Hun devrinden Göktürk devri sonrasına kadar teknik ve estetik açıdan fazla bir değişiklik göstermez. Bazı önemli merkezlerde kaliteli örnekler, bazı yerlerde arkaik görünümde dirler. Bu nedenle kaya resimleri sanatsal özelliklerinden çok sonraki Türk sanatı devirlerinin temellerini oluşturan ikonografik ve ikonolojik niteliklerinden dolayı önemlidir.²⁸

Kaya resimleri Orta ve İç Asya'da M.Ö. I. bin yıllardan M.S. 14.-15. yüzyıllara kadar çok çeşitli konuları içerir şekilde ortaya çıkmaktadır. Erken tarihli örneklerde av kültürü ve sembolizmini yansıtan resimler yer almaktadır. Bu resimlerin bazılarında sembolik anlamları içeren hayvan mücadele sahnelerinin prototiplerine ve sonraki örneklerini meydana getiren birbirleriyle mücadele eden hayvan figürlerine rastlıyoruz. Kaya resimlerinde ayrıca süvari tasvirleri, savaşan insan figürleri, arabalı çadır tasvirleri, Pazırık kurganlarından çıkarılan atlarda olduğu gibi başları maskeli ve bazen kuyruğu düğümlü, mencuk denilen püskül süslemeli at tasvirleri, kurt, dağ keçisi, geyik gibi çeşitli sembolik ve mitolojik anlamları olan hayvanlarla ilgili kompozisyonlar, dini inanç ve günlük hayatla ilgili sahneler yer almaktadır. Ayrıca kaya resimlerinde damgalar veya yapıya benzer işaretler, daire ya da dikdörtgen şekiller, dört ana yönde işaretler bulunmaktadır.²⁹

Kaya resimlerinin Milattan Önceki örneklerinde belli bir sanat üslubu yoktur. Ancak yavaş yavaş bir üsluba doğru gelişme söz konusudur. Orta Asya'daki örneklerin bir kısmında erken dönem Türk Sanatının önemli sanat üslubu olan hayvan üslubu bulunmaktadır. Kaya resimlerinde Hun devrinden Göktürk devri sonrasına kadar teknik ve estetik açıdan fazla bir değişiklik göstermez. Bazı önemli merkezlerde kaliteli örnekler, bazı yerlerde arkaik görünümde dirler. Bu nedenle kaya resimleri sanatsal özelliklerinden çok sonraki Türk sanatı devirlerinin temellerini oluşturan ikonografik ve ikonolojik niteliklerinden dolayı önemlidir.

Azerbaycan (2008-2014), Gürcistan (2008-2012) İran (2008-2014), Kazakistan (2013-2014), Kırgızistan (2013-2014) ve Türkmənistan'da (2014) yaptığımız son araştırmalarda yeni kaya resimleri tespit edilmiştir. Tespit etmiş olduğumuz bu kaya resimleri ile ilgili çalışmalarımız devam etmekte olup en kısa zamanda yayımlanacaktır.

Kaya Resimleri

Anadolu'da önemli Türk yerleşmelerinden biri olma özelliğini de taşıyan Erzincan Bölgesinde kaya resimleri Kemaliye İlçesinde tespit edilmiştir.³⁰ Kemaliye İlçesi'nin Dilli Vadisi'ndeki kayalar üzerinde süvari tasviri, dağ keçileri, tekeler, geyikler, güneş tasviri ve çeşitli damgalar tespit edilmiştir. Yapılan bilimsel değerlendirmede süvarinin geriye doğru ok attığı ifade edilmektedir. Orta Asya'da benzer örnekleri İç Moğolistan'da bulunmaktadır.³¹

Erzurum İli, Şenkaya İlçesinin 48 km güneydoğusunda, Kaynak Köyünün 7 km doğusunda, Kaynak Köyü Çağlayan Kalesinin (2352 m) hemen alt kısmında 2329 m rakımda yer almaktadır. Üç ayrı pano halinde olduğu gözlenmiş olup üzerinde at, geyik ve dairesel motiflerin yer aldığı betimlemeler bulunmaktadır. Kaynak Köyü'nde tespit edilen kaya panoları Anadolu'daki Türk tarihinin aydınlatılması açısından oldukça önemlidir. Orta Asya ile Anadolu arasındaki kültür bağlarının tespitinde de kaya resimleri önemli rol oynamaktadır. Kaya panoları ile ilgili detaylı makale çalışması yayına hazırlanmaktadır.³²

Kars Bölgesi de Kaya resimleri bakımından oldukça zengindir. Bunlar arasında Karaboncuk-Çeşmebaşı³³ kaya resimleri, Tunç Kaya- Kaya resimleri³⁴, Tunçkaya çiçekli kaya resimleri, Yağlıca kaya resimlerini sayabiliriz.³⁵ Ayrıca Borluk Vadisi Kaya Panoları³⁶, Çiçekli³⁷, Camuşlu³⁸, Dereiçi, Geyiklitepe³⁹ ve Kurbağa Mağarası Kaya resimleri⁴⁰ de Orta Asya-Anadolu arasındaki kültürel bağların benzerliği açısından büyük bir önem taşımaktadır.

Kömürlü Kaya Panoları

Kars İli, Kağızman İlçesine bağlı Kömürlü Köyü'nün 4 km kuzeyinde Karacaören kayasında yer almaktadır. Kayanın güney tarafına bakan kısmında yaklaşık olarak 70 adet hayvan figürü yer almaktadır. Bu figürler arasında; Dağ keçisi, dağ geyiği, atlı süvari, at, kuş, ördek, tilki motifleri yer almaktadır. Bu figürlerin yer aldığı kaya yaklaşık olarak 1,5 km uzunluğundadır. Orta Asya'da bulunan Saymalıtaş ve Tamgalısay kaya resimleri ile diğerlerinde olduğu gibi büyük bir benzerlik içerisindedir. Özellikle üzengili at motifi, konar-göçer Türk boylarının ata ne kadar değer ve önem verdiğini göstermektedir.⁴¹

Geyiklitepe Kaya Panoları

Geyiklitepe, Kağızman İlçesinin kuzeyinde yer alan Şaban Köyü'nün 5 km. güneydoğusunda, Çallı Köyünün de 3 km. kuzeybatısında ve Şaban Köyüne bağlı Seksen (Sakasen) yerleşmesinin (mahallesinin) 2 km. doğusunda yer almaktadır. Aras Vadisinin kuzeyinde yükselen dağlık bir alanda bulunan Geyiklitepe, denizden 2247 m. Kağızman'dan ise 647 m. yüksekliktedir. Bölgede yapmış olduğumuz yüzey araştırmaları sonucunda tespit ederek bilim dünyasına ilk defa 2004 yılında tarafımızdan duyurulan Geyiklitepe'nin, çevresinde Şaban Kalesi, Sakasen Kalesi ve Çallı Kalesi belirlenmiştir.⁴²

Panolardaki geyiklerden dolayı bölge halkı tarafından Geyiklitepe olarak anılan merkez bilim dünyasında bu adla anılmıştır. Panolar üzerindeki resimler bölgede çokça rastlanılan andezit taşlar üzerine çizilmiştir.

Parçalanmaya müsait olan bu kayalıklar zaman zaman kütleler halinde ana kayadan kopmaktadırlar. Biz her ne kadar kayıt altına almış olsak da Türk Tarihi için son derece önem taşıyan bu panoların acilen korunması gerekmektedir.

Geyiklitepe kaya resimleri tıpkı Yazılıkaya resimleri gibi iki panodan oluşmaktadır. Bu resimleri önemli kılan önemli bir hususta resimlerin yanı sıra runik harflerin varlığıdır. Panoları, Yazılıkaya'da Kökten'in uyguladığı yöntemle büyük pano ve küçük pano olarak adlandırmayı uygun bulduk.

Büyük pano olarak adlandırdığımız kaya resimlerinde geyik, ceylan, dağ keçisi, köpek, muhtemelen deve, tilki ve kuşlardan oluşan 26 resim yer almaktadır. Resimler arasında tuzak sahneleri ile bir de hayat ağacı bulunmaktadır. Tuzak sahneleri içinde runik harflerin olduğu tespit edilmiştir. Kaya Resimlerinde 3 kısımda yer alan Runik harfler şu şekilde okunmuştur;

1- *Egük Az için yakarış(Batı Türk Oyma (Runik Yazısı);Söküp çıkar ey Ay hastalığı! Egük Az'ın(Kişi Adı) kır atıyla bu geyik armağanın; evin hanımı" çare buyur!" dedi, iyileştir hastalık kötülüğünü ey Ay yetiş, çare buyur!. Al ablanın borcunu, hastalığı iyileştir, kötülüğü ez!"*

2-*"Av hayvanı uzat!Aban'ın(Kişi adı) avını uzat, nasibi uzat! Av vur! deyip avı başarıya ulaştır Av eşi! Av hayvanı uzat, aç(tır) ey Rab, avını uzat!"*

3-*Egük Az İçin Yakarış, Aban'ın Av Yakarışı ve Enç'in Av Yakarışı; "Enç'in (Kişi Adı) nasibini aç Av eşi!"⁴³*

Geyiklitepe kaya resimleri çizgi tekniği ile yapılmış olup, detaylar özellikle vurgulanmıştır. Hayvanların sakalları ve kaburgaları ve boynuzları detaylı olarak

Geyiklitepe kaya resimlerinin tarihinin belirlenmesinde hiç şüphesiz çizilen hayvanların teknik özellikleri önemli olacaktır. Bunun dışında bizim çevrede yaptığımız yüzey araştırmalarında belirlediğimiz kaleler genellikle İlk Tunç ve Demir Çağ özelliği taşıması, panoda tespit ettiğimiz runik harfler ve Geyiklitepe'nin hemen yakınında tespit ettiğimiz Sakasen Yerleşmesi önemlidir. Buraya ilk yerleşmenin Saka Türkleri tarafından olduğuna şüphe yoktur. Geyiklitepe'nin Anadolu'da ki Erken Türk yerleşmelerinden biri olduğunu kesinlikle ifade edebiliriz.

çizilmiştir. Yine geyik ve ceylanların başlarının arkaya çevrilmiş olarak perspektif bir açıdan çizildiği görülmektedir. Hayvanların hareket halinde çizilmiş olmaları dikkat çekicidir.

Küçük pano ise büyük panonun 15 m. batısında yer almaktadır. Büyük pano resimlerine nazaran daha alçak ve yere yakın yapılmıştır. Dolayısıyla üzerine geç dönemlerde çeşitli yazılar ve işaretler yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu panoda bulunan 17 adet hayvan resmi çizgi tekniği ile yapılmıştır. Çizilen hayvanlar dağ keçisi, ceylan, koyun, tilki, köpek ve kuşlardan oluşmaktadır. Hayvanlar bu panoda da hareket halinde çizilmiştir. Geyiklerden biri hemen tuzak sahnesinin önünde yapılmıştır. Ancak bu geyikle tuzak sahnesinin arasında bir hayat ağacı da bulunmaktadır. Bu geyik Türk sanatının vazgeçilmez olan ren geyiği motifi özelliği göstermektedir. Hemen yanına yapılan hayat ağacı da yine Orta Asya Türk sanatında önemli bir yer tutmaktadır. Tuzak sahnelerinin benzerlerine Kurbanaga Mağarası kaya resimlerinde rastlamaktayız.⁴⁴ Anadolu'da avcılığın tarihini göstermesi bakımından önem taşımaktadır.

Geyiklitepe kaya resimlerinin tarihinin belirlenmesinde hiç şüphesiz çizilen hayvanların teknik özellikleri önemli olacaktır. Bunun dışında bizim çevrede yaptığımız yüzey araştırmalarında belirlediğimiz kaleler genellikle İlk Tunç ve Demir Çağ özelliği taşıması, panoda tespit ettiğimiz runik harfler ve Geyiklitepe'nin hemen yakınında tespit ettiğimiz Sakasen Yerleşmesi önemlidir. Buraya ilk yerleşmenin Saka Türkleri tarafından olduğuna şüphe yoktur. Geyiklitepe'nin Anadolu'da ki Erken Türk yerleşmelerinden biri olduğunu kesinlikle ifade edebiliriz.

Cunni Mağarası

Erzurum'un Karayazı İlçesi'nin Salyamaç Köyü'nün 6 km. kuzeydoğusunda yer alan "Cunni" bir mağara yerleşmesidir. Erzurum'dan Gücür Boğazı'yla ulaşılan Karayazı İlçesi yüksek dağlarla çevrilmiştir. Karasu Aras Dağları'nın kollarından Topçu Dağı (2695 m.) ile kuşatılmıştır. "Karayazı Düzü" adı ile tanımlanan ovalık ve platoluk alanların bulunduğu depresyon sahası uzanır. Bölgede Çıkılğan Deresi, Gökso Deresi ve Elmalı Deresi ile büyüklü küçüklü göller bulunmaktadır. Yeraltı ve yerüstü su kaynakları açısından son derece zengin bir bölgedir ilçenin denizden yüksekliği 2000 m. den başlayarak 3000 m'ye kadar ulaşmaktadır. Bölgede geçim kaynağı hayvancılıktır. Verimli çayırları ve kıymetli otları ile tarih boyunca göçer kavimlerin vazgeçemedikleri bölge olmuştur. Karasal iklimin etkisinde bulunan bölgede kışlar çok şiddetli, yazlar kısa ve serin geçmektedir.⁴⁵ Karayazı düzünün çevresinde bulunan çok sayıdaki mağaradan birisi de Cunni Mağarası'dır. Kalkerli kayalık içerisine yapılan mağaralar yerleşim için oldukça elverişlidir. Cunni Mağarası'nda ilk tespiti ve bilim dünyasına tanıtımı 1965 yılında Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Dekanı Prof. Dr. İsmail Yalçın ve H. Vary tarafından gerçekleştirilmiştir.⁴⁶ 1998 yılından itibaren tarafımızdan çalışmalar yapılmaktadır.⁴⁷

Cunni Mağarası'nda yapmış olduğumuz incelemelerde mağaranın iki katlı olduğu belirlenmiştir. Alt katta apsisi ortaçağ kilisesi bulunmaktadır. İç kesimde hayvan ve süvari tasvirleri yer almaktadır.⁴⁸

Dağ Tekesi/Dağ Keçisi:

Cunni Mağarası'nda bulunan diğer bir grup şekil ise hayvan ve binici tasvirleridir. Hayvanlardan, at, dağ keçisi/tekesi resimleri bulunmaktadır⁴⁹. Mağarada yaptığımız inceleme sonucunda burada bulunan dağ keçisinin, teke (erkek dağ keçisi) olduğunu tespit ettik. Keçinin kuyruğunun var olduğu ve bunun dik olarak çizildiği dikkate alındığında bunun Teke olması gerekmektedir. Türklerde börü/kurt için kullanıldığı gibi, sürünün önünde giden, onları idare eden tekeler için de "kök" sıfatı kullanılmıştır. Örneğin Kırgızlar "kök-serke" yani "gök teke" demektedirler.⁵⁰ Kül Tigin ve Bilge Kağan Abidelerinde de damga olarak, dağ tekesinin kullanıldığı görülmektedir.⁵¹

Dağ keçisi/dağ tekesi Türk dünyasının en eski damgalarından biridir. Bu damga yüceliği, erişilmez yerlere erişebilirliği, bağımsızlığı, özgürlüğü, kararlılığı, asaleti ve cesareti sembolize eden bir damga olarak Tanrının yeryüzündeki temsilcisi olduğuna inanılan kağanı simgelemektedir.

Türk dünyasında Doğu Türkistan'dan Anadolu'ya kadar bütün bölgelerde kağanı temsilen veya kağana bağlılığı belirtmek için dağ keçisi/dağ tekesi damgası kullanılmıştır. Bugün Hakasya, Tuva ve Buryat'taki Türkler arasında dağ keçisi/dağ tekesi/kök çepiç hâlâ kutsal kabul edilmekte ve dağların tepesine heykelleri dikilmektedir. Altay Türkleri arasında, şamanın kötü ruhları kovmak için keçi kanıyla yıkanıp teke postuna girmesi dağ keçisi/dağ tekesine verilen önemi göstermektedir. Ayrıca Türk tarihinde önemli görevler üstlenen Teke boyu, Akkeçililer, Kızılkeçililer, Sarıkeçililer, Tekeoğulları gibi boy adları, yer adları, lakaplar ve unvanlar bulunmaktadır.

Türk dünyasında Doğu Türkistan'dan Anadolu'ya kadar bütün bölgelerde kağanı temsilen veya kağana bağlılığı belirtmek için dağ keçisi/dağ tekesi damgası kullanılmıştır.⁵² Bugün Hakasya, Tuva ve Buryat'taki Türkler arasında dağ keçisi/dağ tekesi/kök çepiç hâlâ kutsal kabul edilmekte ve dağların tepesine heykelleri dikilmektedir. Altay Türkleri arasında, şamanın kötü ruhları kovmak için keçi kanıyla yıkanıp teke postuna girmesi dağ keçisi/dağ tekesine verilen önemi göstermektedir. Ayrıca Türk tarihinde önemli görevler üstlenen Teke boyu, Akkeçililer, Kızılkeçililer, Sarıkeçililer, Tekeoğulları gibi boy adları, yer adları, lakaplar ve unvanlar bulunmaktadır.⁵³

Orkun ve Moğolistan bölgesi abidelerinde damga olarak gözüken dağ tekesi şekilleri şöyledir⁵⁴: Türk dünyasında çeşitli dönemlere ait çok sayıda dağ keçisi ve dağ tekesi motifli eşyalara rastlanılmıştır.⁵⁵

At:

Cunni Mağara resimlerinden bir kısmını da at resimleri oluşturur. Eski Türklerde atın çok önemli bir yer tuttuğunu bilmekteyiz. Orhun ve Yenisey Kitabeleri'nde "yılkı" ve "at" adları kullanılmıştır. Bugünkü Türk lehçelerinde ise "at", "yılkı/cılkı/çılğı" şeklinde kullanılmaktadır. Eski Türklerin kullanmış oldukları on iki hayvanlı Türk takviminde bir yılın adı at yılıdır.⁵⁶ Türklerin ata çok önem verdikleri bilinmektedir. Atın ilk ehlileştirildiği bölge tartışmalı olmakla beraber, atı bütün Asya, Avrupa ve Afrika kıtalarına tanıtan Türkler olmuştur. Hunların at besledikleri ve ekonomilerinin büyük çapta ata dayandığı ve Çin'e gönderilen hediyelerin büyük bölümünü atların oluşturduğu bilinmektedir.⁵⁷ Türkler, efsanelerinde, türkülerinde, tasvirlerinde, kaya resimlerinde,

kurganlarında, şahıs ve yer adlarında bile atı kullanmışlardır.⁵⁸ Türkçedeki isim manasına kullanılan “ad”ın da at ile alâkalı olduğu, bazı bilim adamlarınca ifade edilmektedir.⁵⁹ Türkler atın etini yer, sütünü (Kımız) içerlerdi. Pazırık Kurganları’nda at tasvirli gümüş eşya, at tasvirli halı, at başı şeklinde kamçı sapı bulunduğu gibi Doğu Türkistan’da Şorcuk Mabedi’nde de at başları bulunmuştur.⁶⁰ Türkler, matem göstergesi olarak atın kuyruğunu kesiyor ve savaşa giderken atın kuyruğunu düğümlüyorlardı.⁶¹ Türklerde at bir “kül” bir bütün olmuştur. Bazı kaynaklar, “durmak dinlenmek bilmeyen Hun askerlerinin geceleyin yol alırken at üzerinde uyduklarını”, fakat “uykuda bile atın başlarına sahip olduklarını” ifade etmektedir.⁶²

Türk dünyasının bütün bölgelerinde görüldüğü gibi Anadolu’da da at resimlerine sıkça rastlanır. Oğuzların Anadolu’ya girdikleri ilk bölgelerde (Erzincan-Tunceli-Elazığ çizgisinin doğusu) at motifli mezar taşları bulunmuştur. Van’ın Muradiye İlçesi Yağız At Köyü’nde, Antalya Arkeoloji Müzesi’nde, Kars Arkeoloji Müzesi’nde, Erzurum’un Oltu İlçesinde, Erzurum’un Hınıs İlçesi Beyköyü’nde, Tunceli çevresinde, Azerbaycan-Gence’de, Azerbaycan - Bakü Müzesi’nde, Nahcivan’da ve Nahcivan-Kelbecer’de at heykelleri bulunmaktadır. Eski Türk Yazıtları’ndan Yenisey’deki Kara-yüs Yazıtı’na çizilen hayvan resimlerinde, Bey-Kem, Şisterlik ve Ulu-Kem Buluk Kaya resimlerinde at resimleri görülmektedir.⁶³ Cunni Mağarası’nda bulunan at resimleri de Türk Milletinin kayalara kazındığı bir mühür olarak tarihteki yerini almıştır.

Süvari:

Eski Türk geleneğinde atlı olmayan (yaya) bir adamın kıymeti yoktur. Yukarıda da değindiğimiz gibi at bir Türk için her şeydir. At, avda, güçte ve savaştaki vazgeçilmez hizmetlerinden ötürü Türkler için ölçsüz bir değer taşımaktadır. Öteki dünyada hizmetlerini sürdürmek için sahibi ile birlikte gömülmüştür.⁶⁴ Altaylardaki kurganlarda çok sayıda at iskeleti sahibi ile birlikte bulunmuştur. Bu gelenek çok eski bir gelenektir. Askeri birliklerin dışında Anadolu’nun pek çok yöresinde oynanan “Cirit” oyunu içinde özel atlar yetiştirilmiştir. Günümüzde bu geleneksel atlı oyunun devam ettiği az sayıda ilden biri Erzurum’dur. Cunni Mağarası’nda bulunan resimlerden bir bölümünü süvari resimleri oluşturmaktadır.

Ardahan Cinnik Nekropolü

Ardahan İli, Çıldır İlçesi Meryem Köyü’nün 3 km güneydoğusunda Cinnik Deresi’nin hemen üzerinde 2103 m yükseklikte Terekeme, Çıldır ve Kotan Yaylaları’nın bulunduğu bir konumda MÖ II. Bin özelliği gösteren mezar yapılarının bulunduğu

Koyun Koç-At Mezar Taşları, Türk izlerinden özellikle mezar taşları, Orta Asya'dan başlayıp Anadolu'ya kadar taşınan Türk kültür hayatından izler taşıyan önemli kültür hazineleridir.

bir yerdir. Mezarların bir kısmı kaçak kazılar sonucu ortaya çıkmıştır. Bu mezarlardan insan, köpek ve at kemiklerinin aynı mezardan çıktığı tespit edilmiştir. İnsan ve köpek kafatasları tespitite bulunduğumuzda halen mezarın içerisindeyken at kafasının bulunmadığı görülmüştür. Mezarlar genellikle kuzeybatı- güneydoğu doğrultulu yerleştirilmiştir. Mezarların hemen kenarında yaklaşık 100 m'lik bir uçurum alanının bulunması kuzey tarafında ise ağaçlandırma yapılması ve yapılan kaçak kazılar sonucu mezarlar büyük ölçüde tahrip edilmiştir. Bu mezar, şimdiye kadar Anadolu'da ilk defa at, köpek ve insan iskeletlerinin bir arada bulunduğu tek mezardır. Dolayısıyla Orta Asya Afanesyevo kültürü ile aynı mezar geleneğini yansıtan bu buluntular, iki bölge arasındaki var olan tarihi ve arkeolojik bağları daha da kuvvetlendirmekte ve bu kültürel benzerliği

daha eski tarihlere kadar götürebilmektedir.⁶⁵ Bu mezar ve kurgan geleneği 1865 yılında Güney Altay'da Katanda'da Radloff tarafından açılan kurganlar ile⁶⁶, 1929 yılında Rudenko tarafından Doğu Altaylar'da⁶⁷ yapılan kurgan kazılarıyla devam eden çalışmalar artarak devam etmiştir. Dolayısı ile Cinnik Nekropolü'nde ele geçen buluntular ile Orta Asya'da ortaya çıkarılan kurgan buluntuları bir tesadüfün eseri değil, aradaki binlerce yıllık göç serüveninin kültürel bir ürünüdür.

Koç-Koyun-At Motifli Mezar Taşları

Koyun Koç-At Mezar Taşları, Türk izlerinden özellikle mezar taşları, Orta Asya'dan başlayıp Anadolu'ya kadar taşınan Türk kültür hayatından izler taşıyan önemli kültür hazineleridir. M.Ö. I. Binden itibaren, dikili taşlarda ve stellerde ortaya çıkan koç-koyun ve at başlı taşlar, bazen insan başlı bazen de stilize edilmiş hayvan kazımaları ile tasvir edilmiştir. Zamanla mezar taşına dönüşen bu heykeller aynı zamanda bozkır hayvan üslubu sanatının da erken dönem yansımalarıdır.⁶⁸ İskit göçünün öncesinde orta çıkan mezar taşları, yazılı tarihten önce taş kazınan Türk kültür ve inanç hayatı hakkında oldukça önemli bilgiler verirler. Bu kültür, zamanla İskitler'in batıya göçüyle Kafkasya ve Ön Asya'ya taşınmıştır. Nitekim bu şekilde yapılmış koç-koyun ve at başlı mezar taşlarına Gürcistan- Azerbaycan- İran, Anadolu- Kazakistan- Kırgızistan- Moğolistan vb. Türk coğrafyalarında rastlamak mümkündür.⁶⁹

Azerbaycan, İran, Nahçıvan, Kazakistan, Türkmenistan, Kırgızistan, Gürcistan ve Kafklar ve Doğu Anadolu Bölgesinde yaptığımız yüzey araştırmalarında aynı biçim ve forma sahip birçok koç-koyun-at başlı mezar taşı tespit ettik. Özellikle Erzurum'un Oltu ilçe merkezindeki Oltu Kütüphanesinin bahçesine getirilen çok sayıda koyun, koç ve at mezar taşları, Gökçedere köyündeki at mezar taşı, Tortum'un Pehlivanlı köyünde bulunan ve büyük bir tahribata uğrayan, köy yapılarının duvarlarında kullanılan çok sayıdaki koyun, koç mezar taşları, Olur'dan Erzurum Müzesi'ne getirilen koyun, koç mezar taşları tespit edilmiştir.⁷⁰ Ayrıca Oltu'daki taş heykel ve Horasan'da 2012 yılında tespit ettiğimiz taş heykeller, Orta Asya'dan Anadolu'ya taşınmış diğer Erken Dönem Türk sanat eserleridir.⁷¹ İnsan yüzlü taş heykeller de yine ilk örnekleri Orta Asya'da özellikle Moğolistan ve Kırgızistan'da ortaya çıkan erken dönem heykel sanatının en güzel örneklerini temsil ederler. Bazen balbal, bazen taş heykel, bazen bezik diye tarifleri yapılan bu tür heykeller, konar-göçer bozkır insanının içsel dünyalarını yansıtan sanat eserleridir.⁷² Bu mezar taşlarına Erken dönem konar-göçer bozkır insanı, kendi düşünce ve hayat tarzını yansıtmıştır. Günlük hayatta vazgeçemediği, at-koç-koyun vb. hayvanları resmetmekle aynı zamanda kendi hayvansal ekonomilerini ortaya koymuşlar ve bu hayvanların mistik hayatlarındaki önemini tasvir etmişlerdir. Bu nedenle Erken Dönem Türklerinin yazılı tarihten önceki kültür hayatları hakkında önemli ipuçları verirler.

Taşa Kazınan Damgalar ve Figürler

Yukarıda bahsettiğimiz Erzurum Karayazı Cunni Mağarası'nda 50 adet damga, işaret ve tasvirlerde Oğuz Boylarından 12 boyun, 29 çeşit damgası, runik harfler ile süvari, dağ keçisi motifleri belirlenmiştir.⁷³ Cunni mağarasında tespit edilen bu Oğuz boyları şunlardır.

Üç Oklardan

Gök-Han'a bağlı

Peçenek-Çuvaldır- Çuvaldar-Çepni

Dağ-Han'a bağlı

Saldur-Eymur-Ula-Yundlu (Alayuntlu)

Demir-Han'a bağlı

İğdir (Yigdir)-Bügdüz

BOZ OKLARDAN

Yıldız-Han'a Bağlı

Afşar (Avşar)

Ay-Han'a Bağlı

Yıgır (Yazır)

Gün-Han'a Bağlı

Bayat-Kayı

Cunni Mağarası'nda bulunan damgaların benzerleri, Belçikalı bilim adamı Prof. Dr. Cumont¹⁸ tarafından 1900 yılında Sivas'ın Suşehri İlçesi'nin 10 km. güneyinde Aksu kaynağı yakınlarında tespit edilmiştir. Cumont, bu damgaların sınır işareti olabileceğini ifade etmiştir.⁷⁴

Bu damgaların eski Türk kaynaklarında geçtiği şekilleri ile Cunni Mağarası'ndaki şekiller karşılaştırıldığında çıkan benzerlik ne amaçla kullanılırsa kullanılsın Orta Asya ile çok sıkı bir kültürel bağın olduğunun göstergesidir. Cunni Mağarası'nda Eski Türk Alfabesi (Runik) harflerinden beş âdetinin varlığı kesin olarak tespit edilmiştir.⁷⁵ Belirlenen harflerin benzer şekillerine Yenisey Sulek Köyü yakınındaki Kara-yüs Yazıtı'nda⁷⁶, Batı Türkistan'da Talas Vadisi'ndeki Açık-Taş Bölgesi'nde⁷⁷ ve Sulbur-Ula Kayalıklarında da rastlanmıştır.⁷⁸

Eski Türk Damgaları, runik harfler, kaya resimlerindeki ortak figürler, dağ keçi resimleri, geyik tasvirleri, at ve süvari resimleri vb. birçok kültür unsurunu

taşa kazınan Türkler, yazılı tarihten öncesi ve sonrası geliştirdikleri kendi hayat felsefelerini bu motif ve figürlerle ifade etmişlerdir. Bu konar-göçer kültür, Orta Asya'dan Anadolu'ya gelirken bozkır sanatını, mistik düşünce ve inanışını ve pastoral yaşamını da beraberinde getirmiştir.

M.Ö. II. Binden itibaren Orta Asya'dan başlayıp dalga dalga dünyaya yayılan Türkler'in siyasi ve kültürel tarihini incelerken taşlar üzerindeki mesajları iyi değerlendirmek gerekir. Çünkü yazılı vesikaların yetersiz olduğu durumlarda arkeolojik materyal çok büyük bir değer taşır. Türk Eskiçağ bilim adamları ve arkeologların özellikle son çeyrek yüzyılda Orta Asya, Kafkaslar, Anadolu, Balkanlar ve Sibirya'da gerçekleştirmiş oldukları bilimsel çalışmalar sayesinde, Eski Türkler'in hayatları hakkında daha somut bilgiler ortaya çıkmıştır. Bu arkeolojik bilgiler; Antik kaynaklar, Pers, Grek, Assur ve Urartu kaynakları ile mukayeseli olarak değerlendirildiğinde M. Ö. Orta Asya'dan başlayıp Anadolu'ya kadar gelen Türklerin kültür tarihi çok daha fazla aydınlanacaktır. Nitekim atın Avrupa'da ve Akdeniz dünyasında hiç bilinmediği bir tarihte, M.Ö. III. Binde Orta Asya'da Abakan Bozkır'ında (Afanesyev Kültürü) atın evcilleştirilmesi sayesinde Türk Kültürü, asırlar içinde Ön Asya'ya ve Anadolu'ya taşınmıştır. Bu kültürün Ön Asya'ya yayılması, zaman içinde bu coğrafyalarda çeşitli siyasi ve idari yapıların temellerinin atılmasını sağlamıştır.

Arkeolojik kanıtların artması, birçok kurganın kazılması ve yüzey araştırmalarının artması, çok geniş bir coğrafyada taşta kazınan Türkler'in eski tarihlerini okumayı zorunlu kılmıştır. Taştaki Türkleri okumak, onların yazılı dönemden önceki ekonomilerini, inançlarını, toylarını, yakarışlarını, av sahnelerini, üzüntülerini kısaca pastoral hayatlarını anlamaktır. Onların damgalarını, rumuzlarını ve işaretlerini taştan okumak, pratik zekâlarını bilmeye çalışmaktır.

Dolayısıyla kaya resimlerindeki figürler ve tasvirler, taşlardaki damgalar ve işaretler, koç-koyun-at başlı mezar taşları ve runik harfler, 5000 yıllık taşta kazınan Türk tarihini okumanın şifreleridir.

EKLER

1. Gınık Nekropolü
2. Cınni Mağarası Kaya İşaretleri
3. Hasanbey Heykeli
4. Kaynak Köyü Kaya Panoları
5. Otlu Dikilitaş Heykeli
6. Borluk Vadisi Kaya Panoları
7. Camuşlu Kaya Panoları

8. Çiçelî Kaya Panoları
9. Deresi Kaya Panoları
10. Doyumlu Kaya Panoları
11. Geyikbeye Kaya Panoları
12. Karabonruk Kaya Panoları
13. Karabonruk Çiçmebaşı Kaya Panosu
14. Kömürlü Kaya Panoları

15. Kurbanalpa Mağarası Kaya Resimleri
16. Tunpaya Kaya Panoları
17. Yaşılıkaya Kaya Panoları

Fotoğraf 1: Kırgızistan Çolpan Ata Müzesi

Fotoğraf 2: Kırgızistan Çolpan Ata Müzesi

Fotoğraf 3: Cunni Mağarası

Fotoğraf 4: Cunni Mağarası

Fotoğraf 5: Cunnı Mağarası

Fotoğraf 6: Kaynak Köyü Kaya Panoları

Fotoğraf 7: Kaynak Köyü Kaya Panoları

Fotoğraf 8: Borluk Vadisi

Fotoğraf 9: Borluk Vadisi Kaya Resimleri

Fotoğraf 10: Camuşlu Kaya Panoları

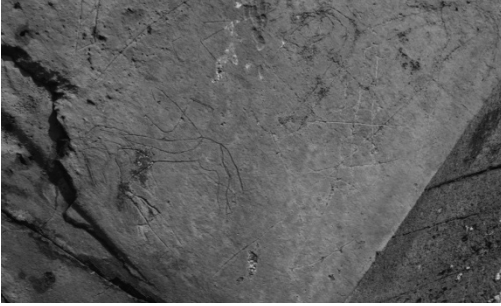
Fotoğraf 11: Camuşlu Kaya Panoları

Fotoğraf 12: Çiçekli Kaya Panoları

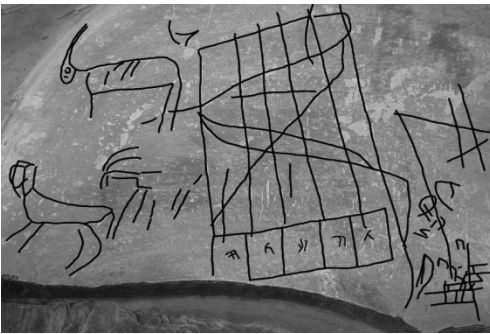
Fotoğraf 13: Dereiçi Kaya Panoları

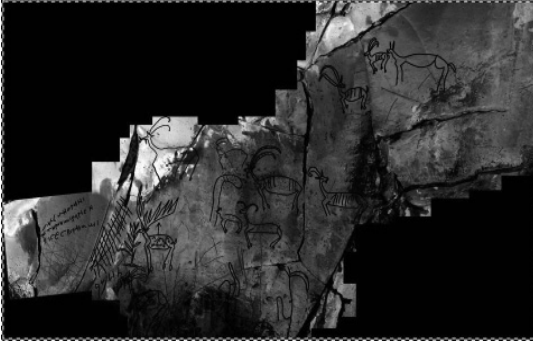
Fotoğraf 14: Dereiçi Kaya Panoları

Fotoğraf 15: Geyiklitepe Kaya Panoları

Fotoğraf 16: Geyiklitepe Kaya Panoları

Fotoğraf 17 Geyiklitepe Kaya Panoları

Fotoğraf 18: Karaboncuk Kaya Panoları

Fotoğraf 19: Karabocuk Çeşmebaşı Kaya Panoları

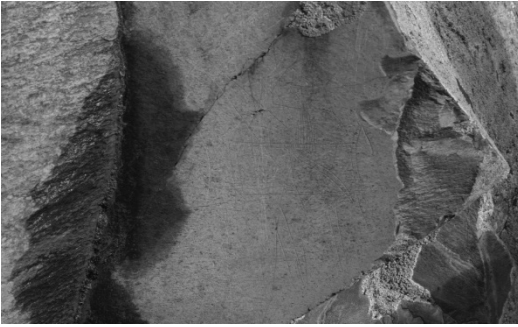
Fotoğraf 20: Kömürlü Kaya Panoları

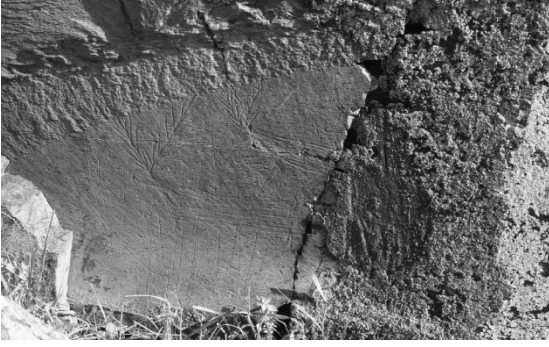
Fotoğraf 21: Kömürlü Kaya Panoları

Resim 22. Kurbanaga Kaya Panoları

Fotoğraf 23: Tunçkaya Kaya Panoları

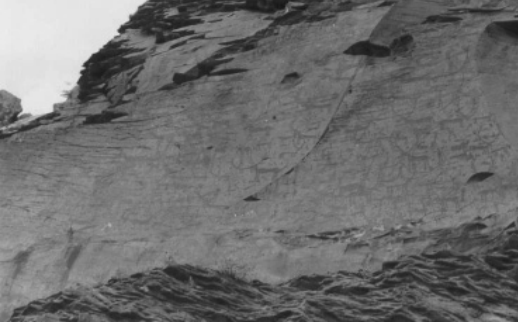
Fotoğraf 24: Tunçkaya Kaya Panoları

Fotoğraf 25: Yağlıca Kalesinde Yılan Kabartması

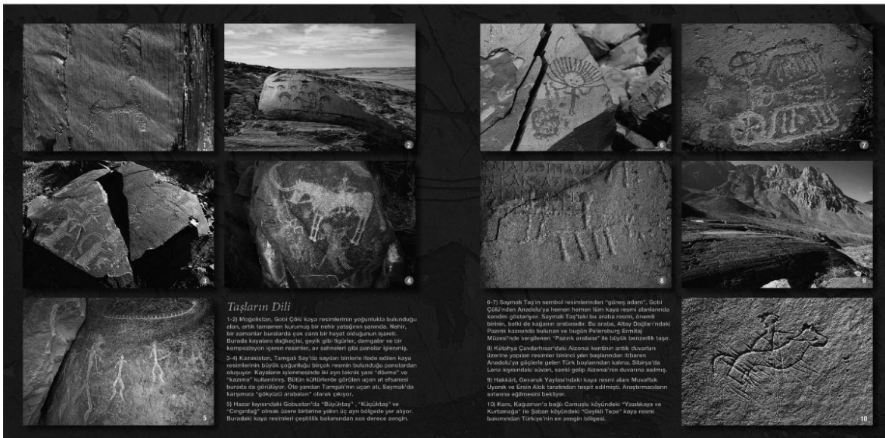
Fotoğraf 26: Yağlıca Kalesinde Yılan Kabartması

Fotoğraf 27: Yazılıkaya Kaya Panoları

Fotoğraf 28: Yazılıkaya Kaya Panoları

Taşların Dili

8-2) Buzgünler, Üst ve Orta Neolitik dönemlere ait taşlara kazınmış insan ve hayvan figürleri. Bunlar, bu dönemler hakkında çok az bilgi sağlıyor. Bununla birlikte, bu dönemlerde yazıtların kullanıldığı görülüyor.
8-3) Kazakistan, Temgül Bayrak kaplıca höyükte (1928) bulunan kaya üzerindeki insan ve hayvan figürleri. Bunlar, bu dönemlerde yazıtların kullanıldığı görülüyor.
8-4) Kazakistan, Temgül Bayrak kaplıca höyükte (1928) bulunan kaya üzerindeki insan ve hayvan figürleri. Bunlar, bu dönemlerde yazıtların kullanıldığı görülüyor.
8-5) Kazakistan, Temgül Bayrak kaplıca höyükte (1928) bulunan kaya üzerindeki insan ve hayvan figürleri. Bunlar, bu dönemlerde yazıtların kullanıldığı görülüyor.

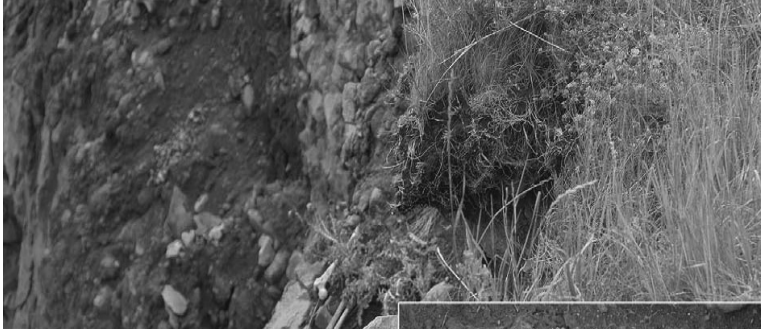
insani dimensiyon altı paneli pendik kalınlıkta. Çukurluk getiren taşın ortasına yerleştirilmiştir. Başına kakar Türk, sarılı kürsüde oturmuş. Başına kakar Türk, sarılı kürsüde oturmuş. Başına kakar Türk, sarılı kürsüde oturmuş. Başına kakar Türk, sarılı kürsüde oturmuş.

8-7) Başlıca taşın üst kısmında yerleşmiş "gökkuşak" (Sarı) çukurlukları. Bunlar, bu dönemlerde yazıtların kullanıldığı görülüyor. Başına kakar Türk, sarılı kürsüde oturmuş. Başına kakar Türk, sarılı kürsüde oturmuş.

8-8) Kazakistan, Temgül Bayrak kaplıca höyükte (1928) bulunan kaya üzerindeki insan ve hayvan figürleri. Bunlar, bu dönemlerde yazıtların kullanıldığı görülüyor. Başına kakar Türk, sarılı kürsüde oturmuş. Başına kakar Türk, sarılı kürsüde oturmuş.

başında kakar Türk, sarılı kürsüde oturmuş. Başına kakar Türk, sarılı kürsüde oturmuş. Başına kakar Türk, sarılı kürsüde oturmuş. Başına kakar Türk, sarılı kürsüde oturmuş.

Fotoğraf 29. Kazakistan-Kırgızistan-Azerbaycan-Moğolistan-Anadolu'dan örnekler. Avlanan insan, ata binen süvari, raks eden insan, kağan arabası, gökyüzü arabaları, dini törenler ve toylar; işte taşların dili.

Fotoğraf 30. Ardahan Cinnik Nekropolü

Fotoğraf 31 Cinnik Nekropolü

Fotoğraf 32. Tuva – Arzhan Kurganı

Fotoğraf 33 Ukok Kurganı (Pazırık)

Fotoğraf 34. Koç-Koyun Formlu Mezar Taşları

Fotoğraf 35. Erzurum Oltu İnsan Yüzlü Taş Heykel (Erken Dönem)

Fotoğraf 36. Erzurum-Horasan İnsan Yüzlü Taş Heykeli (Erken Dönem)

- 1 GÖMEÇ, Saadettin (1971), *Türk Kültürünün Ana Hatları*, Ankara, 2002, s. 17 vd.; İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul, 1983, s. 48; Gyula Nemeth, "Türk Dünyası Eskiçağı", *Ülkü* XV, 1940, s. 301 vd.; Ramazan Özey, *Dünya Platformunda Türk Dünyası*, Konya, 1997, s. 1 vd.; Osman Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi*, İstanbul, 1993, s. 19 vd.; Salim Koca, *Türk Kültürünün Temelleri-I*, İstanbul, 1990, s. 12; László Rásonyi, *Tarihte Türklük*, Ankara, s. 1 vd.
- 2 ATAY, İbrahim (2009), "*Türk Dünyası'nın Coğrafyası*", *Türkler Ansiklopedisi*, c. I, Ankara, 2002, s. 242 vd.; Ramazan Özey, "Tarihte Türk Devletleri ve Hakimiyet Alanları", *Türkler Ansiklopedisi*, c. I, Ankara, 2002, s. 266 vd.; Ahmet Ardel, "Türk Kültürünün Tabii Coğrafyası" *Türk Dünyası El Kitabı-I*, Ankara, 2001, s. 9 vdd.; Denis Sinor, *Erken İç Asya Tarihi*, İstanbul, s. 33 vd.
- 3 AVŞAR, Zakir – SOLAK, Ferruh - TOSUN, (2001), Selma "Türklerin Demografisi (1950-2025)", *Türkler-I*, İstanbul, s. 205 vd.; Özey, a.g.e., (1997), s. 337; Nadir Devlet, "Türk Dünyasının Demografik ve Ekonomik Yapısına Toplu Bir Bakış", *Türk Dünyası El Kitabı-I*, İstanbul, s. 69 vd.
- 4 KAFESOĞLU, İbrahim *Türk* (2002), *Milli Kültürü*, Ankara, 1977, s. 29 vd.; Lajos Ligeti, *Bilinmeyen İç Asya*, Ankara, 1986, s. 17; Hans Wilhelm Haussig, İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi, Kayseri, 1997, s. 174 vd: Bahaeddin Ögel, İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi, Ankara, 1984, s. 18 vd., Abdülhalık Aytbayev, "İlk Orta Asya :Sakinlerinin Göç Süreçleri", *Türkler Ansiklopedisi*, c. I, Ankara, 2002, s. 664 vd., Reha Oğuz Türkkan, "Türk Tarih Tezleri", *Türkler Ansiklopedisi*, c. XX, Ankara, s. 409 vd.
- 5 TARHAN, Mehmet Taner (1997), "Eskiçağda Kimmerler Problemi" *VIII. Türk Tarih Kongresi*, c. I Ankara, 1976, s. 355 vd.; İlhami Durmuş, İskitler (Sakalar), Ankara, 1993, s. 1 vd.; Mehmet Taner Tarhan "Eski Anadolu Tarihinde Kimmerler", *Araştırma Sonuçları Toplantısı* c. I, Ankara, 1984, s.109 vd.; Yaşar Çoruhlu, *Erken Devir Türk Sanatı ABC'si*, İstanbul, s. 20 vd.
- 6 ÇORUHLU, Yaşar (2005), *Erken Devir Türk Sanatı*, İstanbul, s. 25 vd.
- 7 Pampelly'in başkanlığında başlatılan kazı çalışmaları ile ilgili olarak 1908 yılında iki cilt olarak Anav Kültürü kitabı yayımlanmıştır. Geniş bilgi için bk. Pampelly in 1908 1 vd. Aynı kitap Türkmen'ce olarak 2004 yılında Türkmenistan Milli Medeniyet Miras Merkezi tarafından Aşkabat'ta yeniden basılmıştır.2014 yılında Türkmenistan Aşkabat'ta Anav Kültürü'nü yerinde inceleme imkânı bulduk. Yüksek dağlarının kar suları beslenen bereketli ova eski bozkır insanının tarım yapabilmesi için uygun alanlar oluşturuyordu. Ak Buğday Müze'sinde yapmış olduğumuz incelemede M.Ö. II. Binyıla ait buğday taneleri ve çeşitli tarım aletlerini yakından inceledik. Bu konu hakkında daha sonra detaylı bir bilimsel çalışma yapılacaktır.
- 8 RAPHAEL, Pumpelly (2004), *Anewin Gadymy Osusi (Prehistoric Civilizations of Anau)*, Aşkabat, s. 13.
- 9 SCHMİDT, Hubert (2002), "Archeological Excavations in Anau and Old Merv" *Prehistoric Civilizations of Anau*, Editor: Raphael Pumpelly, Aşkabat, 2004, s. 89-225; Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul, 1981, s. 7 vd.; Mehmet Taner Tarhan, "Bozkır Medeniyetlerinin Kısa Kronolojisi", *Tarih Dergisi*, sy. 24, İstanbul, 1970, s. 19 vd.: Salim Koca, "Türklerin Göçleri ve Yayılmaları" *Türkler Ansiklopedisi*, c. I, Ankara, 2002, s. 651 vd.: Ekrem Memiş, *Eskiçağda Türkler*, Konya, 46.
- 10 TOGAN, age. (1981), s. 7 vd.: Tarhan, age., (1970), s. 19 vd; Koca, age., (2002), s. 651 vd; Memiş, age., (2002), s. 46.
- 11 ÖGEL, age., (1984), s. 18; Tarhan, age., (1976), s. 360; Tarhan, age., (1970), s. 18; Koca, age., (2002), s. 652.
- 12 ÇORUHLU age., (2005), s. 35 vd.; Koca, age., (1990), s. 14 vd.: Memiş, a.g.e., (2002), s. 43.
- 13 OKLADNİKOV, Alexey Pavlovich (2000), *Tarihin Şafağında İç Asya, Erken İç Asya Tarihi*, İstanbul, s. 123.;

- Koca, age., (1990), s. 14 vd.: Koca age., (2002), s. 652; Mikhail P. Grayaznov, *Southern Siberia* (Rusçadan çev. J. Hogarth), Geneva, 1969, s. 47 vd.; J. P. Mallory, *Hint Avrupalıların İzinde - Dil, Arkeoloji ve Mit*, Ankara, 2002, s. 78 vd.; Ceylan 2014 Türk Dünyası'ndan Yeni Kaya Resimleri TTK. Sempozyumu 11-15 Eylül 2014 Ankara (Baskıda)
- 14 TARHAN, age., (1976), s. 360, Koca, age., (2002), s. 652; Okladnikov, age., (2000), s. 122 vd.
- 15 KAFESOĞLU, age., (1977), s. 30.; Ögel, age., (1984), s. 18; Tarhan, age., (1970), s. 20; Tarhan, age., (1976), s. 363.
- 16 EBERHARD, Wolfram Çin Tarihi, Ankara, 1947, s. 24; Wolfram Eberhard, "Eski Çin Kültürü ve Türkler", *Dil-Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi*, sy. 4, Ankara, s. 19 vd.; Tarhan, age., (1976), s. 363; Koca, age., (2002), s. 653.
- 17 TARHAN, age., (1976), s. 361; Tarhan, age., (1970), s. 20; Ceylan 2014, (Baskıda)
- 18 JETTMAR, Karl (2002), *Archaologische Spuren von Indo Germanen in Zentralasien, Poidemma*, V/I, 1950, s. 236 vd.; Emel Esin, "İç Asya'da Milattan Önceki Binyılda Türklerin Atalarına Atfedilen Kültürler", *Türkler Ansiklopedisi*, c. I, Ankara, 2002, s. 498; Koca, age., s. 44.
- 19 TARHAN, Mehmet Taner (2002), "Ön Asya Dünyasında İlk Türkler: Kimmerler ve İskitler" *Türkler Ansiklopedisi*-c. IV, Ankara, s. 599
- 20 ÖGEL, age., (1984), s. 31; Akdes Nimet Kurat, *Türk Kavimleri ve Devletleri Tarihi*, Ankara, 1972, s. 24; Emel Esin, *İslamiyet'ten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslam'a Giriş*, İstanbul, 1978, s. 14; Tarhan, age., (1970), s. 21 vd.
- 21 ESİN, age., (1978), s. 11 vd.; Tarhan, age., (1970), s. 26 vd.; Memiş, age., (2002), s. 44.
- 22 KOCA, age., (1990), s. 16; Esin, age., (1978), s. 11; Tarhan, age., (2002), s. 500; Nejat Diyarbekirli, *Hun Sanatı*, İstanbul, 1972, s. 1 vd.
- 23 ESİN, age., (1978), s. 11 vd.; Tarhan, age., (1970), s. 26; Koca, age., (2002), s. 498.
- 24 ÇORUHLU, age., (1997), s. 20 vd.
- 25 MUSABAYEV, G. (1998), "Kazakistan Arkeoloji Araştırmaları Margulan Okulları" XIV. Bilimsel Pratik Konferans Çalışmaları, Kazakistan, s. 1 vd.
- 26 Servet Somuncuoğlu, *Sibirya'dan Anadolu'ya Taştaki Türkler*, İstanbul 2011, s. 1 vd. Somuncuoğlu'nun kaya resimleri ile ilgili çalışmaları için bkz. Somuncuoğlu *Saymaltaş*, İstanbul, 2008; Somuncuoğlu, *Damgaların Göçü (Kurgan)*, İstanbul, 2012
- 27 MYRADOWA, E. A. (2011), "Bezeli Derenin Gayalaryndaky Sungat" Türkmenstanyn Taryhy ve Medeny Yadgarlıklary, Aşkabat, s. 416 vd.
- 28 ÇORUHLU, Yaşar *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*, İstanbul, 2006, s. 12 vdd.; Çoruhlu, age., (1998), 66 vd., Bahaeddin Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Ankara, 1988, s. 110 vd.
- 29 ÇORUHLU, age., (1998), s.66 vd.; Jean Paul Roux, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, İstanbul, 2001, s. 52 vd.; Ceylan, 2014 (Baskıda)
- 30 Kemalîye'de tespit edilen kaya resimleri ilk defa Dr. Abdullah Er tarafından 2004 yılında tespit edilmiş ve bilimsel yayın 2007 yılında yapılmıştır.
- 31 ESİN, Emel (2006), *Türklerde Maddî Kültürün Oluşumu*, İstanbul, s. 274
- 32 ÜNGÖR-Bingöl-TOPALOĞLU-Günaşdı-CEYLAN-Özgül-Ceylan, (2012), age., (Baskıda); Oktay Özgül, "Erzurum Bölgesi Kaya Panoları", *Uluslararası Doğu Anadolu- Güney Kafkasya Kültürleri Sempozyumu*, (Baskıda)
- 33 CEYLAN, age., (2008), s. 308.

- 34 CEYLAN, age., (2008), s. 303 vd.
- 35 Bölgedeki kaya resimlerinin tespitinde hiç şüphesiz ekip üyemiz ve değerli bir aşık olan Sayın Sait Küçük'ün katkısı büyüktür. Kendisine teşekkürü önemli bir borç bilirim.
- 36 CEYLAN, Alpaslan (2011), Sarıkamış Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar, Erzurum, 2001, s. 29; Yasin Topaloğlu – Yavuz Günaşdı – Akın Bingöl – Alpaslan Ceylan, “2009 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları”, 28. Araştırma Sonuçları Toplantısı, c. II, Ankara, s. 9.
- 37 ESİN, age., (1978), s. 1 vd.; Ceylan, age., (2008), s. 300.
- 38 CEYLAN, Alpaslan *Doğu Anadolu Araştırmaları (Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır 1998-2008)*, Erzurum, 2008, s. 279; Alpaslan Ceylan-Akın Bingöl-Yasin Topaloğlu, “2006 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları” 25. Araştırma Sonuçları Toplantısı, c. III, Ankara, 2008, s. 137.
- 39 CEYLAN, age., (2008-Doğu Anadolu Araştırmaları), s. 225 vd.; Alpaslan Ceylan, Kağızman'da Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar, Kafkas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1/I, Kars, 2008, 75-81. Ceylan, age., (2004), ; Ceylan, age., (2001), s. 26; İsmail, Kılıç Kökten, “Yazılıkaya'da ve Kurbanğa Mağarasında (Kars-Çamuşlu) Yeni Bulunan Dip Tarih Resimleri”, *Karseli* 6/69, Ankara, 1970, s. 2 vd.; İsmail, Kılıç Kökten, “Kars Çevresinde Dip Tarih Araştırmaları ve Yazılıkaya Resimleri”, *Atatürk Konferansları V*, 1971-1972, Ankara, 1975, s. 95-104; Haşim Karpuz, **Çamuşlu'da** Yontma Taş Çağı Kaya Resimleri”, *TÜBİTAK Bilim ve Teknik* 10/212, Ankara, 1977, s. 1-6; Güner Soylu, “Anadolu Prehistorik Devirlerinde Avcılık İzleri” Antropoloji, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, sy. 8, (1973-1974), Ankara, 1978: 22 vd.; mağarada saptanan resimlerin Paleolitik çağda yapılmadığı görüşü için bk. Savaş Harmankaya- Oğuz Tanındı, *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri*, 1996: Kurbanğa.
- 40 KÖKTEN, age., (1970), s. 2 vd., Kökten, age., (1975), s. 102 vd., Karpuz, age., (1977), s. 2 .; Soylu, age., (1978), s. 38 vd.; mağarada saptanan resimlerin Paleolitik Çağ'da yapılmadığı görüşü için bk. Harmankaya-Tanındı age., (1996): Kurbanğa.
- 41 CEYLAN, 2014, (11-15 Eylül 2014 TTK. Sempozyum Bildirileri baskıda)
- 42 CEYLAN, age., (2008-Doğu Anadolu Araştırmaları), s. 225 vd.; Alpaslan Ceylan, Kağızman'da Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar, Kafkas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1/I, Kars, 2008, 75-81. Ceylan, age., (2004), s.
- 43 Göktürk yazılarının okumasını yapan değerli bilim adamı C. Saltaoğlu'na teşekkürü bir borç bilirim.
- 44 CEYLAN, age., (2001), s. 26; İsmail, Kılıç Kökten, “Yazılıkaya'da ve Kurbanğa Mağarasında (Kars-Çamuşlu) Yeni Bulunan Dip age., Tarih Resimleri”, *Karseli* 6/69, Ankara, 1970, s. 2 vd.; İsmail, Kılıç Kökten, “Kars Çevresinde Dip Tarih Araştırmaları ve Yazılıkaya Resimleri”, *Atatürk Konferansları V*, 1971-1972, Ankara, 1975, s. 95-104; Haşim Karpuz, **Çamuşlu'da** Yontma Taş Çağı Kaya Resimleri”, *TÜBİTAK Bilim ve Teknik* 10/212, Ankara, 1977, s. 1-6; Güner Soylu, “Anadolu Prehistorik Devirlerinde Avcılık İzleri” Antropoloji, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, sy. 8, (1973-1974), Ankara, 1978: 22 vd.; mağarada saptanan resimlerin Paleolitik çağda yapılmadığı görüşü için bk. Savaş Harmankaya- Oğuz Tanındı, *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri*, 1996: Kurbanğa.
- 45 TUNCEL, Metin (1991), “Aras”, *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. III, İstanbul, 333.
- 46 VARY, Hermann (1984), “Alttürkische in Nordeast-Anatolien Ural- Altaische”, *Jahrbücher* 40/1-2, 1968, s. 61 vd.; Hamit Zübeyir Koşay, *Erzurum ve Çevresinin Dip Tarihi*, Ankara, s. 33 vd.
- 47 CEYLAN, age., (2001), s. 425 vd.; Ceylan, age., (2004), s. 26 vd.
- 48 CEYLAN, age., (2001), s. 425 vd.; Ceylan, age., (2004), s. 21 vd.; Alpaslan Ceylan, “Doğu Anadolu'da Kaya Resimlerinin Türk Tarihi Açısından Önemi”, *Bilim ve Ütopya Dergisi*, 163/14, İstanbul, s. 26
- 49 Dağ Keçisi ve Türkler için önemi hakkında bk. Diyarbakirli, age., s. 71 vd.; Emel Esin, *Türk Kültür Tarihi İç Asya'daki Erken Safhalar*, Ankara, 1985, s. 131 vd.; Kaşgarlı Mahmut, *Divan-i Lügati't-Türk*, 1985, 409.

- 50 ÖGEL, age., (1971), s. 30
- 51 TEZCAN, Mehmet (1990), *Eski Türklerde Damga*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, s. 177
- 52 RADLOFF, Wilhelm (1892), *Atlas der Altertümer der Mongolien*, St. Petersburg, s. 1 vd.
- 53 ÇAY, Abdülhaluk (1983), *Anadolu'da Türk Damgası*, Ankara, s. 111, 123, 192.
- 54 TEZCAN, age., (1990), s. 179
- 55 ESİN, (1980), Esin, age., (1978), s. 5.; Gülensoy, age., (1989), s. 56
- 56 TURAN, Osman (1941), *Oniki Hayvanlı Türk Takvimi*, İstanbul, s. 1 vd.
- 57 TEZCAN, age., (1990), s. 95.
- 58 Atla ilgili geniş bilgi için bk., Ahmet Caferoğlu, "Türk Onomastiğinde At Kültü", *Türkiyat Mecmuası*, c. X, İstanbul, 1953; s. 201-212; Emel Esin, "The Horse in Turkic At", *Central Asiatic Journal*, c. X, 1965, s. 167-227
- 59 İNAN, Abdulkadir (1987), "Manas Destanı", *Makaleler ve İncelemeler*, Ankara, s. 116 vd.
- 60 İNAN, Abdulkadir (1952), "İkinci Pazırık Kurganı", *Belleten XVII/61*, Ankara, s. 138 vd.; Diyarbakirli, age., s. 120, 122.; TEZCAN, age., 96 vd.; E. Fuat Tekçe, *Pazırık, Altaylardan Bir Halının Öyküsü*, Ankara, 1993, s. 123 vd.
- 61 TEKÇE, age., (1993), s. 126 vdd.; Kafesoğlu, age., (1977)
- 62 TEKÇE, age., (1993), s. 122.
- 63 TEKÇE, age., (1993), s. 123, 126; Ögel, age., (1991), s. 8; Orkun, age., (1994), s. 425, 936; Tezcan, age., (1990), s. 97; Gülensoy, age., (1989) s. 170; Neriman Görgünay Kırzioğlu, *Altaylardan Tuna Boyuna Türk Dünyasında Ortak Yanışlar*, Ankara, 1993, s. 133 vdd.
- 64 Esik Kurgan'ında yapılan arkeolojik kazılarda ortaya çıkarılan atıyla beraber gömülen süvari bu görüşü teyit etmektedir. Bak., Kemal Akişev, *Kurgan Issık*, Moskova, 1978.
- 65 Bu bölgede 2005 yılında gerçekleştirmiş olduğumuz yüzey araştırmalarında tespit ettiğimiz bu mezar ve içindeki buluntular, Orta Asya ile coğrafi bakımdan büyük benzerlikler taşıyan bu yöredeki en önemli mezarlık alanıdır. At, köpek ve insan iskeletlerinin aynı mezarda olması, bizleri Orta Asya'da birçok yerde tespit edilen kurganlarda araştırma yapmaya sevk etmiştir. Belirli aralıklarla (2000-2015) Kazakistan-Kırgızistan, Gürcistan, Azerbaycan ve İran'da gerçekleştirmiş olduğumuz araştırmalarda bu iki mezar geleneği arasındaki büyük benzerliği görmemiz son derece önemli olmuştur. Zira, Afanesyev ve Andronovo kültüründen itibaren Karasuk-Taştık ve Tagar kültüründe görülen bozkır kurgan geleneği, Kimmer İskit göçleri neticesinde Anadolu'ya taşınmıştır. İşte bu anlamda Cinnik nekropolü, Erken dönem Türk Kültürünün maddi kalıntılarını ortaya koymasından çok özeldir.
- 66 RICE, T.T. (1958), *The Scythians*, London, 26-27.
- 67 S.İ.Rudenko, *Kultura Naseleniya Gornogo Altaya v Skifskoe Vremya*, (1953) Moskova, s.148
- 68 YILMAZ, A. (2002), 27 vd;
- 69 ÇAY, A. (1983), 1 vdd
- 70 CEYLAN (2000), s.277-291., Ceylan; 2000, s.181-192., Ceylan; 2001, s.71-82., Ceylan; 2002, s.165-178, 2014 yılında gerçekleştirdiğimiz yüzey araştırmalarında Olur ilçesinde yeni koç-koyun başlı mezar taşları tespit ettik. Koç-koyun ve at başlı mezar taşları ile ilgili bilimsel çalışmalarımız artarak devam etmektedir.
- 71 Oltu Taş Heykeli 2002 yılında Dr. Tahsin Parlak tarafından bulunup, Oltu Garnizon Komutanlığının girişimleri ile Oltu Meslek Lisesinin bahçesine getirilmiştir. Oltu, Orta Asya ve Kafkasları Anadolu'ya bağlayan önemli bir kavşaktır. Halen burada bulunan taş heykel Orta Asya-Anadolu ilişkilerine ışık tu-

tacak özelliğe sahiptir. "Oltu Taş Heykeli" olarak adlandırdığımız bu heykel 5.20 cm. uzunluğunda 6-7 ton ağırlığındadır. Taş heykelin baş kısmından beş sıradan oluşan kemere kadar olan kısmı 2.20 cm.dir. Özellikle kemerden alta kalan kısımda herhangi bir işleme rastlanmamaktadır. Heykelin baş kısmında kabartma olarak yapılan oldukça iri gözler ve açık olarak tasvir edilen ağız dikkat çekmektedir. Kollar hemen gözlerin sağ ve solundan aşağı doğru uzatılmış sağ kol kalın olarak başlayıp, dirsekte bir kıvrım yaptıktan sonra aşağı doğru uzanmakta ve parmaklarla son bulmaktadır. Sol kol ise heykelin ön kısmına doğru uzanarak sağ ele doğru uzanmakta ve belirgin olarak görülen parmaklarla son bulmaktadır. Heykelin baş kısmı alt kısmına göre daha geniştir. Bu heykelin bir benzerini ise, kırık bir halde 2012 yılında Erzurum İli Horasan ilçesinde tespit ettik. Bu heykeller, Orta Asya ile Anadolu arasındaki kültürel bağların ortaya konmasında kaya resimleri ile beraber büyük önem taşırlar.

72 BELLİ, Oktay (2003), Kırgızistan'da Taş Balbal ve İnsan Biçimli Heykeller, İstanbul 1 vd.

73 CEYLAN, (2002), 426 vd., Bingöl, 2002, 173 vd.

74 Belçikalı bilim adamı Prof.Dr. Cumont tarafından su şehrinin 10km güneyinde Aksu Kaynağı yakınlarında tespit edilmiştir. bk. Vary; 1968, 55.

75 VARY, (1968), 61 vd.; Koşay; 1984, 33 vd.

76 ORKUN, (1994), 603.

77 ORKUN, (1994), 603.

78 ORKUN, (1994), 651 vd.

Kaynaklar

- AKİŞEV, K., (1978), *Kurgan Issık*, Moskova.
- ARDEL, A., (2001), "Türk Kültürünün Tabii Coğrafyası", *Türk Dünyası El Kitabı-I*, Ankara, s. 9-68.
- ATALAY, İ., (2002), "Türk Dünyası'nın Coğrafyası", *Türkler Ansiklopedisi*, c. I, Ankara, s. 242-259.
- AVŞAR, Z. - F. SOLAK – S. TOSUN, (2002), "Türklerin Demografisi (1950-2025)", *Türkler Ansiklopedisi*, c. I, İstanbul, s. 205-241.
- AYTBAYEV, A., (2003), "İlk Orta Asya :Sakinlerinin Göç Süreçleri", *Türkler Ansiklopedisi*, c. I, Ankara, 2002, s. 664-672.
- Belli, O, Kırgızistan'da Taş Balbal ve İnsan Biçimli Heykeller, İstanbul.
- BİNGÖL, A., A. CEYLAN-Y. TOPALOĞLU-Y. GÜNAŞDI, (2010), "2008 Yılı Erzincan-Erzurum-Kars-Iğdır İlleri Yüze Araştırmaları", 27. Araştırma Sonuçları Toplantısı, c. II, Ankara, s. 375-398.
- CAFEROĞLU, A., (1953), "Türk Onomastiğinde At Kültü", *Türkiyat Mecmuası*, c. X, İstanbul, s. 201-212.
- CEYLAN, A., (2008), *Doğu Anadolu Araştırmaları (Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır 1998-2008)*, Erzurum,
- CEYLAN, A., - A. BİNGÖL – Y. TOPALOĞLU, (2008), "2006 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüze Araştırmaları" 25. Araştırma Sonuçları Toplantısı, c. III, Ankara.
- CEYLAN, A., (2007), "2005 Yılı Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır İlleri Yüze Araştırmaları", 24. Araştırma Sonuçları Toplantısı, c. I, Ankara, s. 129-148.
- CEYLAN, A., (2002), "Anadolu'daki İlk Türk Yerleşmelerinden Cunnı Mağarası", *Türkler Ansiklopedisi*, c. VI, Ankara, s. 425-429.
- CEYLAN, A., "Doğu Anadolu'da Kaya Resimlerinin Türk Tarihi Açısından Önemi", *Bilim ve Ütopya Dergisi*, 163/14, İstanbul, s. 26-36.
- CEYLAN, A., (2004), "Erzurum ve Çevresinde Erken Dönem Türk İzleri", *Türk Kültürü Paneli*, Erzurum, s. 21-50.
- CEYLAN, A., (2008), "Kağızman'da Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar", *Kafkas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü*, 1/1, Kars, 75-81.
- CEYLAN, A., (2001), *Sarıkamış Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar*, Erzurum,
- ÇAY, A., (1983), *Anadolu'da Türk Damgası*, Ankara.
- ÇORUHLU, Y., (1997), *Erken Devir Türk Sanatı ABC'si*, İstanbul.
- ÇORUHLU, Y., (2005), *Erken Devir Türk Sanatı*, İstanbul.
- ÇORUHLU, Y., (2006), *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*, İstanbul.
- ÇORUHLU, Y., (1995), *Türk Sanatında Hayvan Sembolizmi*, İstanbul.
- DEVLET, N., (2001), "Türk Dünyasının Demografik ve Ekonomik Yapısına Toplu Bir Bakış", *Türk Dünyası El Kitabı-I*, İstanbul, s. 69-125.
- DİYARBEKİRLİ, N., (1972), *Hun Sanatı*, İstanbul.
- DURMUŞ, İ., (1993), *İskitler (Sakalar)*, Ankara.
- EBERHARD, W., (1943), "Eski Çin Kültürü ve Türkler", *Dil-Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi*, sy.4, Ankara, s. 19-29.
- EBERHARD, W., (1947), *Çin Tarihi*, Ankara.
- ESİN, E., (2002), "İç Asya'da Milattan Önceki Binyılda Türklerin Atalarına Atfedilen Kültürler", *Türkler Ansiklopedisi*, c. I, Ankara, s. 498-518.
- ESİN, E., (1965), "The Horse in Turcic Art", *Central Asiatic Journal*, c. X.

- ESİN, E., (1978), *İslamiyet'ten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslam'a Giriş*, İstanbul.
- ESİN, E., (2004), *Orta Asya'dan Osmanlı'ya Türk Sanatında İkonografik Motifler*, İstanbul.
- ESİN, E., (2001), *Türk Kozmolojisine Giriş*, İstanbul.
- ESİN, E., (1985), *Türk Kültür Tarihi İç Asya'daki Erken Safhalar*, Ankara.
- ESİN, E., (2006), *Türklerde Maddi Kültürün Oluşumu*, İstanbul.
- GÖMEÇ, S., (200), *Türk Kültürünün Ana Hatları*, Ankara.
- GRAYAZNOV, P. M., (1969), *Southern Siberia* (Rusçadan Çev: J. Hogarth), Geneva.
- GÜLENSOY, T., (1989), *Orhun'dan Anadolu'ya Türk Damgaları-Damgalar-İmgeler, Enler*, İstanbul.
- HARMANKAYA, S. - O. TANINDI, (1996), *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri*.
- HAUSSIG, H. W., (1997), *İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi*, Kayseri.
- İNAN, A., (1987), "Manas Destanı", *Makaleler ve İncelemeler*, 1987, Ankara.
- İNAN, A., (1952), "İkinci Pazırık Kurganı", *Beleten XVI/61*.
- JETTMAR, K., (1950), *Archaeologische Spuren von Indo Germanen in Zentralasien, Poidemna, V/1*.
- KAFESOĞLU, İ., (1977), *Türk Milli Kültürü*, Ankara.
- KAFESOĞLU, İ., (1983), *Türk Milli Kültürü*, İstanbul.
- KALAFAT, Y., (1999), *Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri*, Ankara.
- KARPUZ, H., (1977), "Camuşlu'da Yontma Taş Çağı Kaya Resimleri", *TÜBİTAK Bilim ve Teknik* 10/212, Ankara, s. 1-6.
- KAŞGARLI MAHMUT, (1985), *.Divan-i Lüğati't-Türk*.
- KIRZIOĞLU, N. G., (1993), *Altaylardan Tuna Boyuna Türk Dünyasında Ortak Yanışlar*, Ankara.
- KOCA, S., (2002), "Türklerin Göçleri ve Yayılmaları" *Türkler Ansiklopedisi*, c. I, Ankara, s. 651-664.
- KOCA, S., (1990), *Türk Kültürünün Temelleri-I*, İstanbul.
- KODAY, S., (2005), *Doğu Anadolu Bölgesinde Hayvancılık*, Erzurum.
- KOŞAY, H. Z., (1968), "Kuzeydoğu Anadolu'da Kayalara Hakkedilmiş Eski Türk İşaretleri", *Türk Etnografya Dergisi*, sy. XI, Ankara, s. 27-32.
- KOŞAY, H. Z., (1984), *Erzurum ve Çevresinin Dip Tarihi*, Ankara.
- KÖKTEN, İ. İ., (1975), "Kars Çevresinde Dip Tarih Araştırmaları ve Yazılıkhaya Resimleri", *Atatürk Konferansları V*, 1971-1972, Ankara, s. 95-104.
- KÖKTEN, İ. İ., (1970), "Yazılıkhaya'da ve Kurbanağa Mağarasında (Kars-Çamuşlu) Yeni Bulunan Dip Tarih Resimleri", *Karseli* 6/69, Ankara, s. 2-16.
- KURAT, A. N., (1972), *Türk Kavimleri ve Devletleri Tarihi*, Ankara.
- LİGETİ, L., (1986), *Bilinmeyen İç Asya*, Ankara.
- MALLORY, J. P., (2002), *Hint Avrupalıların İzinde - Dil, Arkeoloji ve Mit*, Ankara.
- MEMİŞ, E., (2002), *Eskiçağda Türkler*, Konya, .
- MERT, O., (2007), "Kemaliye'de Eski Türk İzleri: Dilli Vadisindeki Petroglif ve Damgalar", *Atatürk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sy. 34, Erzurum, s.233-254.
- MUSABAYEV, G. (1998), "Kazakistan Arkeoloji Araştırmaları Margulan Okulları" *XIV. Bilimsel Pratik Konferans Çalışmaları*, Kazakistan.
- MYRADOWA, E. A., (2011), "Bezeli Derenin Gayalaryndaky Sungat" *Türkmenstanyn Taryhy we Medeny Yadgarlyklary*, Aşgabat, s. 416-423.

- NEMETH, G., (1940), "Türk Dünyası Eskiçağı", Ülkü XV, s. 299-306.
- OKLADNİKOV, A. P., (2000), *Tarihin Şafağında İç Asya, Erken İç Asya Tarihi*, İstanbul.
- ORKUN, H. N., (1994), *Eski Türk Yazıtları*, Ankara.
- ÖGEL, B., (1984), *İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi*, Ankara.
- ÖGEL, B., (1988), *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Ankara.
- ÖGEL, B., (1971), *Türk Mitolojisi*, c. I, Ankara.
- ÖZEY, R., (2002), "Tarihte Türk Devletleri ve Hakimiyet Alanları", *Türkler Ansiklopedisi*, c. I, Ankara, s. 266-277.
- ÖZEY, R., (1997), *Dünya Platformunda Türk Dünyası*, Konya.
- ÖZGÜL, O., (2012), "Erzurum Bölgesi Kaya Panoları", *Uluslararası Doğu Anadolu- Güney Kafkasya Kültürleri Sempozyumu*, (Baskıda).
- RADLOFF, W., (1892), *Atlas der Altertümer der Mongolói*, St. Petersburg.
- RAPHAEL, P., (2004), *Anewin Gadymy Osusi (Prehistoric Civilizations of Anau)*, Aşkabat.
- RÁSONYÍ, L., (1971), *Tarihte Türklük*, Ankara.
- ROUX, J. P., (2001), *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, İstanbul.
- SARAÇOĞLU, H., (1989), *Doğu Anadolu Bölgesi*, İstanbul.
- SCHMİDT, H., "Archeological Excavations in Anau and Old Merv" *Prehistoric Civilizations of Anau*, Editor: Raphael PUMPELLY, (2004), Aşkabat, s. 89-225.
- SİNOR, D., (2009), *Erken İç Asya Tarihi*, İstanbul.
- RUDENKO, S.İ. – NASELENİYA Kultura – ALTAYAV Gornogo – VREMYA, Skifskoe (1953), Moskova.
- SOMUNCUOĞLU, S., (2011), *Sibirya'dan Anadolu'ya Taştaki Türkler*, İstanbul.
- SOYLU, G., (1978), "Anadolu Prehistorik Devirlerinde Avcılık İzleri" *Antropoloji*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, sy. 8, (1973-1974), Ankara, 22 vd.
- TARHAN, M. T. (1984), "Eski Anadolu Tarihinde Kimmerler", *Araştırma Sonuçları Toplantısı* c. I, Ankara, s. 109-120.
- TARHAN, M. T., (1970), "Bozkır Medeniyetlerinin Kısa Kronolojisi", *Tarih Dergisi*, sy. 24, İstanbul, s. 17-32.
- TARHAN, M. T., (1976), "Eskiçağda Kimmerler Problemi" *VIII. Türk Tarih Kongresi*, c. I Ankara, s. 355-369.
- TARHAN, M. T., (2002), "Ön Asya Dünyasında İlk Türkler: Kimmerler ve İskitler" *Türkler Ansiklopedisi*-c. IV, Ankara, s. 597-610.
- TEKÇE, E. F., (1993), *Pazırık, Altaylardan Bir Halının Öyküsü*, Ankara.
- TEZCAN, M., (1990), *Eski Türklerde Damga*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum.
- TOGAN, Z. V., *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul.
- TOPALOĞLU, Y. – Y. GÜNAŞDI – A. BİNGÖL – A. CEYLAN, (2011), "2009 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları", *28. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, c. II, Ankara, s. 375-398.
- TUNCEL, M., (1991), "Aras", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. III, İstanbul, 333-335.
- TURAN, O., (1993), *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi*, İstanbul.
- TURAN, O., (1941), *Oniki Hayvanlı Türk Takvimi*, İstanbul.
- TÜRKKAN, R. O., (2002), "Türk Tarih Tezleri", *Türkler Ansiklopedisi*, c. XX, Ankara, s. 409-423.

RİCE, T.T. (1958), *The Scythians*, London.

ÜNGÖR, İ., - A. Bingöl - Y. Topaloğlu - Y. Günaşdı - N. Ceylan - O. Özgül - A. Ceylan, "2012 Yılı Erzincan-Erzurum İlleri Yüzey Araştırmaları" 31. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara, (Baskıda).

VARY, H., (1968), "Alttürkische in Nordeast-Anatolien Ural- Altaische", *Jahrbücher* 40/1-2, s.50-78.

YILMAZ, A, (2002), "İskit Sanatı", *Türkler IV*, Ankara, 26-32.